

SZENT ISTVÁN EGYETEM
GÖDÖLLŐ

DOKTORI (Ph.D.) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**AGRÁRFOGLALKOZTATÁSI VÁLSÁG ÉS A TERÜLETI
EGYENLŐTLENSÉGEK**

Készítette:

Ritter Krisztián

Gödöllő

2008

A doktori iskola

megnevezése: Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola

tudományága: Gazdálkodás- és Szervezéstudományok

vezetője: Dr. Szűcs István
Egyetemi tanár, intézetigazgató, MTA doktora
SZIE Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Gazdaságelemzési Módszertani Intézet

témavezető: Dr. Kulcsár László
Egyetemi tanár, a szociológiai tudományok kandidátusa
SZIE Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Regionális Gazdaságtani és Vidékfejlesztési Intézet

.....
Az iskolavezető jóváhagyása

.....
A témavezető jóváhagyása

BEVEZETÉS

A világgazdaságban lejátszódó folyamatok, a globalizáció, az európai gazdaság térszerkezetének átrendeződése, az utóbbi évtizedekben a területi politika felértékelődéséhez vezetett. Mind a nemzeti kormányok, mind pedig az Európai Unió (EU) jelentősen átalakította a területfejlesztés cél-, eszköz-, és intézményrendszerét. Módosultak a regionális politikában alkalmazott alapelvek, a területi egyenlőtlenségek mérséklését szolgáló célok mellett egyre nagyobb súllyal szerepelnek az európai gazdasági tér versenyképességének erősítését szolgáló intézkedések.

A globalizáció alapvető folyamatai és - az egyes régiókban, kistérségekben, a településrendszer különböző elemeiben eltérően érvényesülő - hatásai következtében, előtérbe kerültek a közvetett módszerek és eszközök. Ezek a közvetett módszerek főleg a vállalatok versenyelőnyeit meghatározó háttérfeltételekre, azaz elsősorban a versenyképességet befolyásoló üzleti környezet tényezőinek javítására irányulnak.

A globalizáció további alapvető következménye a térségek, lokalitások szerepének megváltozása és felértékelődése, ami azt is eredményezi, hogy ezeknek a feltételeknek a kialakítása mára nem csupán a kormányok felelősségkörébe tartozik, hanem az **endogén fejlődésméletek,** a saját erőből történő építkezés hangsúlyosodásával, az egyes települések, térségek feladatává is vált. Előtérbe kerültek tehát a térségek adottságai, potenciáljai, melyek a fejlesztésekhez mint belső, endogén erőforrások állnak rendelkezésre, és megfelelő körülmények közt aktivizálhatók.

A területi verseny és az endogén fejlesztési elméletek szempontjából **ki kell emelni a humán tőke szerepét,** mely az utóbbi évtizedekben a *tudás-alapú gazdaság,* a *tudástársadalom* fogalmak elterjedéséhez vezetett, és ami alapvetően befolyásolja az egyes térségek fejlesztési lehetőségeit, a globalizációhoz való alkalmazkodást, illetve végső soron a területi egyenlőtlenségek alakulását.

A gazdaság alakító tényezőinek, alapvető folyamatainak másik lényeges eleme **a vidék fogalmának megerősödése, átalakulása,** új szerepkör betöltése, hiszen a fejlett országokban a vidék fogalma már jó ideje egy teljesen új társadalmi és gazdasági dimenziót fejez ki. Ennek külső megnyilvánulása az agglomerációk környékén tapasztalható egyre tömegesedő vidékre költözés, a nagyvárosok lakosságának csökkenése, a vidék megszépülése, újjá rendezése, gazdasági fejlődése. Emellett, mint a mezőgazdasági termelés és élelmiszer alapanyag előállítás fő helyszíne, **a vidék kitüntetett szerepet játszik az EU Közös Agrárpolitikájában (KAP) is.**

Ugyanakkor, a vidék újfajta értékeinek hangsúlyozása ellenére, nem tekinthetünk el azoktól a problémáktól (pl. perifériális vidéki területek elnéptelenedése, a munkalehetőségek beszűkülése, a fokozódó szociális terhek, az alapvető szolgáltatások elérhetőségének kérdése stb.), melyek ezen területek néha igen súlyos gondját okozzák, és melyeket az Unió is kénytelen egyre inkább figyelembe venni. Ehhez nagymértékben hozzájárul, hogy a mezőgazdaság jelentősége a foglalkoztatásban általános tendenciaként csökken. A mezőgazdaság ezen szerepvésztese következtében fellépő munkanélküliség jelentősen erősíti a vidéki térségek problémáit.

A világgazdaságban az utóbbi évtizedekben zajló változásokat **Magyarország** sajátos helyzetből élhette meg, hiszen ezeken a változásokon túl **a politikai és gazdasági átmenettel,** az abból eredő következményekkel **is meg kellett birkóznia.** A folyamatok hatására joggal beszélhetünk **új területi szerkezetéről** is. A területi különbségek néhol igen markánsan, néhol pedig mozaikszerűen, a nagyobb területi egységek belső tagoltságaként jelennek meg. **Megfigyelhető** azonban a város-vidék ellentét erősödése, és **általában a vidéki térségek, aprófalvak lemaradása.**

Míg korábban helyes célként fogalmazódott meg a térségi válságkezelés, ma már a dinamika serkentése kap hangsúlyt a területi politikában, s a térségi vizsgálatok is előtérbe helyezik ennek elemeit. Így **hazánkban is** rendkívül fontos **szerepet kapnak a lokális, endogén erőforrások,** mint az önerőből történő építkezés alapkövei. Kiemelt fontosságot szerzett azoknak a tényezőknek a meghatározása, felkutatása, megszerzése vagy kialakítása, melyek egy-egy terület „önálló” gazdasági-társadalmi fejlődéséhez, fejlesztéséhez, mint kiinduló kínálati elem járulnak hozzá. Ehhez azonban - miközben a térszerkezeti differenciálódást nagyban befolyásolják az **öröklött problémák,** nem minden esetben vannak meg az alapvető feltételek.

Miközben visszafogottabban, de Magyarországon is megfigyelhető a vidék szerepének, funkcióinak újraértékelése, kutatásaim és a szakirodalom tükrében is napjainkig **fontos feladat maradt** az elmaradott, **hátrányos helyzetű, vidéki területek fejlődésének elősegítése,** melyekre gazdasági, társadalmi leszakadás a jellemző. **Nem hagyhatjuk figyelmen kívül** a vidékpolitika sokszor felmerülő és sokat vitatott problémáját, nevezetesen **az agrárgazdaság nehézségeit sem.**

A rendszerváltást követően ugyanis, gyökeresen megváltoztak a mezőgazdaság földhasználati és tulajdonviszonyai, átalakult a gazdálkodás szervezeti rendszere, üzemi struktúrája is. A változásokkal párhuzamosan, **az ágazat nemzetgazdaságban, foglalkoztatásban betöltött szerepe jelentősen csökkent.** Ezen változások jelentős részben általános - az Unióban és a fejlett országokban is megjelenő - tendenciának tekinthetők, ám a térszerkezet, a

gazdaság térbeliségének megváltozása miatt nem egyenlő mértékben érintik az egyes térségeket. **A negatív hatások** az alapvetően mezőgazdasági hagyományokkal rendelkező, kedvezőtlenebb struktúrájú humán-erőforrással rendelkező, városhiányos **vidéki területeket jobban sújtják**. Az agrárium szerepének csökkenését kísérő egyik legjellemzőbb jelenség, a **korábbi mezőgazdasági munkaerő kiszorulása a munkaerőpiacról**, illetve ennek a munkaerőnek a gazdaság más ágazataiba történő átáramlási nehézségei. Ez a folyamat hozzájárul a területi különbségek fokozódásához.

Problémafelvetés

A világgazdaság folyamatai, a globalizáció, a piacgazdasági átmenet, a térszerkezeti változások következtében, **egyed-egy vidéki területre többszörös teher nehezedik** Magyarországon. Ez korábbi kutatásaim és a szakirodalom fényében az alábbiakban fogalmazható meg:

- A mezőgazdaság foglalkoztatási szerepének csökkenése **az agrárágazatból történő nagyobb volumenű munkaerő kibocsátást** eredményezett. Ezt tovább fokozza majd, hogy Európa mezőgazdaságának folytatódó átalakítása és modernizációja következtében - az EU előrejelzése alapján - még további jelentős mennyiségű dolgozó fogja elhagyni az ágazatot 2014-ig.
- **Ennek a munkaerőnek a társadalmi-, gazdasági-, demográfiai szerkezete kedvezőtlen**, ami igen nehezíti a más ágazatba történő átáramlását. Ez feltételezi, hogy a jelentős munkaerő-kínálatot számos területen nem szívja fel a munkaerőpiac foglalkoztatói oldala. Ehhez járul, hogy a vidéki térségek általában alacsony jövedelemszintje megnehezítheti a képzett munkaerő megtartását és vonzását, és ezáltal a helyi munkaerő struktúrája tovább romolhat.
- Sok vidéki térség közös kihívással küzd: a városi területekhez képest **gyengébb**, vagy hiányzik az **a képességük, hogy** magas színvonalú, vagy egyáltalán fenntartható **munkahelyeket tudjanak teremteni, megőrizni**. Mivel a mezőgazdaságból kiszoruló munkaerő szerkezete kedvezőtlen, a sokat hangoztatott, humán erőforrásra épülő, tudásorientált gazdaságfejlesztési lehetőségek kialakítása, a korábban agrár-orientált területeken, több esetben igen vitatható.
- Végül meg kell említeni azt a problémát, ami számos település és kistérség számára megnehezíti az új folyamatokhoz való alkalmazkodást, a regionális és vidékfejlesztési politikák alapelveinek való megfelelést, az endogén erőforrásokra épülő önerős fejlődést, a helyi fejlesztést. Nevezetesen magának az **önerőnek** (leggyakrabban ún. önrész) a **hiánya**.

Összességében **valószínűsítem**, hogy a **mezőgazdaság foglalkoztatási szerepének csökkenése**, a korábbi agrárfoglalkoztatottak kedvezőtlen struktúrája, egyéb munkahelyek hiánya, a lokális erőforrások és lehetőségek szűkössége, **számos vidéki területen jelentős és tartós**, mezőgazdasági eredetű **munkanélküliséget eredményezett**. Feltételezésem szerint, a probléma megoldását, **felszámolását, a helyi (gazdaság)fejlesztés korlátai** erősen **megnehezítik**.

A doktori értekezés célja és kiinduló hipotézisei

A vidéki térségek általános problémái, és a gyakorlati tapasztalataim alapján megfogalmazott hipotézisekből kiindulva, **az értekezés fő célja, hogy feltérképezze hazánk agrárfoglalkoztatási válság sújtotta** (magas és tartós, mezőgazdasági eredetű regisztrált munkanélküliséggel jellemezhető) vidéki **területeit, és a területi egyenlőtlenségek alakulásával összevetve, megvizsgálja azok fejlesztésének esélyeit**, új folyamatokhoz való alkalmazkodásának lehetőségeit. A disszertáció a világgazdaság folyamataiból, a regionális gazdaságtan újfajta törvényszerűségeiből kiindulva, a helyi fejlesztéshez kötődő elméleteken keresztül, a vidékfejlesztésre és a kistérségekre fókuszál. Mindezekkel kapcsolatosan az alábbi részcélokat fogalmaztam meg:

1. A globalizációnak, a világgazdaság új folyamatainak és hatásainak, a regionális gazdaságtan változásának, a térgazdaságtan erősödésének nagyon rövid szakirodalmi bemutatása, kiemelve a lokalitás szerepének növekedését, a helyi fejlesztések hangsúlyosodását, fontosságát;
2. A hazánkban az elmúlt 15-20 évben bekövetkezett változások, az új területi és regionális folyamatok következtében Magyarországon kialakult térszerkezet, a területi egyenlőtlenségek áttekintése, szintén a szakirodalom vizsgálatával;
3. Nemzetközi (EU) és hazai vonatkozásban a vidék átalakulásának, funkcióinak, fő problémáinak, valamint a vidéket és a vidékfejlesztést érintő fogalmi megközelítéseknek, főbb folyamatoknak a tömör összefoglalása, közte a mezőgazdaság átalakulásának, jelenlegi súlyának elemzése.
4. Az agrárgazdaság átalakuló szerepével, a vidéki munkanélküliséggel, a munkanélküliség térbeli eloszlásával már számos szerző foglalkozott. Ám a mezőgazdasági eredetű munkanélküliséget - különösen, mint az agrár és vidéki népesség, illetve a vidék strukturális problémáit jelző válság-tünetet, ennek kistérségi szintű megjelenését még nem elemezték részletesen. Ezért a disszertáció egyik kiemelt célja **a mezőgazdasági munkanélküliség sújtotta vidéki területek térbeli eloszlásának vizsgálata**, azoknak a területeknek a kistérségi szintű lehatárolásával, melyek - az Unió csatlakozást megelőző másfél évtized alapján - jelentős és tartósan megjelenő, agrár eredetű (regisztrált) munkanélküliséget mutatnak.

5. A **lehatárolt kistérségek többváltozós statisztikai módszerekkel történő összehasonlító elemzése**, melynek során a többi kistérségtől való esetleges további elkülönülés okait keresem, illetve az ország térszerkezetével, a különböző szempontú kistérségi besorolásokkal, kategorizálásokkal vetem össze a kapott eredményeket. Itt említhető a **lehatárolt kistérségek csoportosításának kísérlete**, lehetséges fejlesztési típusok meghatározása is.
6. Eredményeimnek a helyben készült fejlesztési dokumentumokkal való összehasonlítása, **az érintett kistérségek helyi fejlesztési lehetőségeinek és irányainak meghatározása**.

A célok kapcsán megfogalmazott kutatási hipotézisek az alábbiak:

H1: Miközben a mezőgazdaság foglalkoztatási szerepének a csökkenése jelentős munkaerő kiáramlást okozott az ágazatból, ez a munkaerő - demográfiai, végzettségi struktúrájánál fogva - nem minden esetben volt képes más ágazatokban elhelyezkedni, és tartósan foglalkoztatás nélkül maradt; illetve ez a munkanélküliség folyamatosan és területileg koncentrálnak jelent meg. Valószínűsítem, hogy ebben komoly szerepe van a humán erőforrás minőségi jellemzőinek. Feltételezem, hogy ezek a területek kistérségi (tehát nem csak az általában az elemzésekben szereplő regionális vagy megyei, illetve tájegységi) szinten egyértelműen lehatárolhatók.

H2: Szorosan kapcsolódik az előző hipotézishez, de fontosságánál fogva külön kezelem azt a kiinduló álláspontot, mely szerint a területileg koncentrálnak, tartós, mezőgazdasági eredetű munkanélküliséget az érintett vidéki területeken jellemző általános fejletlenség, egyéb foglalkoztatási lehetőségek hiánya (is) okozza; illetve nagymértékben hozzájárul a területi egyenlőtlenségek alakulásához, fennmaradásához. Okozója vagy kísérőjele a hátrányos helyzetnek, a tartósan fennálló térszerkezeti differenciáknak. Feltételezem tehát a mezőgazdasági munkanélküliség és a területi egyenlőtlenségek kistérségi szintű szoros összefüggését, az esetlegesen lehatárolható kistérségek többihez viszonyított általános fejletlenségét, leszakadását.

H3: Hipotézisként fogalmazódik meg, hogy a gazdaság szereplőinek vonzásához szükséges kínálati elemeket, az önerős fejlesztéshez/fejlődéshez szükséges endogén erőforrásokat, a lehatárolt területek nem minden esetben képesek felmutatni, felhasználni, mozgósítani, illetve hogy ezek szűkösen állnak rendelkezésre. Itt elsősorban a humán erőforrás oldaláról közelítve fogalmazódik meg a feltevés, hiszen a mezőgazdaságból folyamatosan kiáramló, képzetlennek és kedvezőtlen korösszetételűnek feltételezett munkaerő, nem tűnik alkalmasnak más ágazatok differenciálnak, és új ismereteket igénylő feltételeinek eleget tenni.

ANYAG ÉS MÓDSZER

A szekunder jellegű vizsgálataimnál alkalmazott területi megközelítés - a szakirodalom elemzése alapján - a **kistérségek szintjére terjed ki**. Az értekezés elkészítése során a területfejlesztési-statisztikai kistérségek rendszerének beosztása volt a mérvadó.

Munkám során nem a legaktuálisabb helyzet feltárása volt a **cél** (amitől egyébként nem állnak távol az eredmények), inkább a **rendszer váltástól a tagállammá válásunkig eltelt időszak változásaira koncentráltam**. Így vizsgálataimat az Uniós csatlakozást megelőző utolsó évre vonatkozólag, a 2003. december 31.-ig érvényes kistérségi besorolás (150 kistérség) alapján készítettem el. Az eredményeket utóbbira, és nem a jelenlegi 174 kistérségre állapítottam meg. Ugyanakkor, a kistérségi rendszerben a vizsgált időszakot követő változások a disszertáció szempontjából nem számottevőek. Az általam kiválasztott kistérségek esetében vagy nem történt változás, vagy - többek közt, mivel egymás közt cseréltek települést - a változás nem befolyásolta számottevően **az eredményeket**. Így azok **érvényesnek tekinthetők a jelenlegi besorolásra is**.

A vizsgálatok során, a főváros torzító hatásainak elkerülése végett - a szakirodalomban is általánosan alkalmazott módon - nem vettem figyelembe Budapest adatait. A vizsgált sokaság így, a főváros kiszűrése után megmaradt 149 elemszámú kistérség-halmaz.

A kutatás során Népszámlálásoknak, a regisztrált munkanélküliek adatbázisának, a T-Star adatbázisnak, valamint a kistérségi program-dokumentációknak adataira támaszkodtam. A következőkben a szükséges módszertani és fogalmi megjegyzéseket ismertetem röviden.

Népszámlálás - mezőgazdasági foglalkozásúak

Az **első vizsgálat** az 1990-es és a 2001-es teljes körű népszámlálás KSH által feldolgozott adatait, azon belül is a **mezőgazdasági foglalkozásúak** teljes foglalkoztatottságon belüli **arányának** (az összes foglalkoztatott %-ában) **csökkenését kutatja**, a két népszámlálás település szintű adatait aggregálva, a 2003. december 31.-én érvényes kistérségi település-besorolásnak megfelelően. A vizsgált tényező nem a „mezőgazdaság, erdőgazdaság és halászatban foglalkoztatottak aránya” volt, hiszen ez a kategória számos olyan tevékenységet (pl. irodai alkalmazottak, műszaki állomások munkatársai, egyéb szellemi foglalkozásúak stb.) tartalmaz, amelyek nem közvetlenül és egyértelműen köthetők a mezőgazdasághoz. Tehát **nem nemzetgazdasági ág** (mint munkáltató), **hanem foglalkozási főcsoport alapján** történt a vizsgálat.

Munkanélküliség

A következőkben a mezőgazdasági eredetű (regisztrált) munkanélküliség területi eloszlását tanulmányozom, annak folytonosságára és tartósságára koncentrálna. **A munkanélküliek számbavétele kétféle módon történik** hazánkban. **Az első** nyilvántartás a nyolcvanas évek végétől a munkaügyi kirendeltségek nyilvántartása, **a regisztrált munkanélküliek adatbázisa** volt. **A másik** nyilvántartás forrása **a KSH 1992-ben bevezetett munkaerő-felmérése**, mely az ILO (*International Labour Office*) ajánlásain alapul, így nemzetközi összehasonlításra is alkalmas módon méri a munkanélküliséget.

A munkanélküliség mérésére a kétféle adatgyűjtési rendszer miatt két különböző mérési eljárás épül. A KSH **munkaerő-felmérésén alapuló munkanélküliségi ráta** (a munkanélkülieknek a megfelelő korcsoportba tartozó gazdaságilag aktív népességen belüli aránya) az egységes nemzetközi módszertanból fakadóan **nemzetközi összehasonlításokat tesz lehetővé**. Előnye az, hogy a munkanélküliek felmérése mellett a foglalkoztatottak felmérése is megtörténik. Hátránya azonban a reprezentatív mintavételre alapuló **becslés**, mely nem teszi lehetővé a kisebb területi egységekre történő számításokat.

A másik módszer a regisztrált munkanélküliek létszáma alapján számított munkanélküliségi ráta, amely a meghatározás alapján a regisztrált munkanélküliek zárónapi létszáma az előző év január 1-i gazdaságilag aktív népesség százalékában. A regisztráción alapuló nyilvántartásnak bár megvannak a maga korlátai, előnye, hogy **teljes körű nyilvántartásból készül**. Így kisebb területi egységek - **kistérségek**, települések - **összehasonlítására is alkalmas**. Az olyan elemzésekhez, ahol országon belüli, **megyei szint alatti összehasonlítást végzünk**, **a regisztrált munkanélküliek arányával** (regisztrált munkanélküliek aránya a munkanépes korú népességen belül) **helyettesítjük a munkanélküliségi rátát**.

A munkanélküliség, ezen belül a mezőgazdasági munkanélküliség területi megjelenítésénél is indokolt a kistérségi megközelítés. A szakirodalom szerint ugyanis, Magyarország esetében a munkaerőpiac viszonylag kis méretű, **zárt helyi munkaerőpiacokra szegmentálódik**, melyek **mérete leginkább a kistérségek nagyságának felel meg**. A regionális **különbségek döntő része** a nagyrégiókon belül a megyék, a **kistérségek**, illetve a települések **között található**.

Vizsgálataimat az előbb leírtaknak megfelelően, a kistérségi vizsgálatokat lehetővé tevő, a regisztrált munkanélküliek számára vonatkozó adatok felhasználásával végeztem el, a Foglalkoztatási Hivatal (FH) - régebben Országos Munkaügyi és Módszertani Központ (OMMK) - **egyedi soros adatbázisa alapján** (a december 31.-ei állapotokat figyelembe véve).

A kiválasztott kistérségek összehasonlító elemzése

A kutatás következő részében a **mezőgazdasági foglalkoztatottság valamint a mezőgazdasági eredetű, regisztrált munkanélküliség területi eloszlásának vizsgálatából kapott eredményeket vetem össze, az ország gazdasági-társadalmi térszerkezetével.** Ennek módszere a **szekunder adat-feldolgozás és az összehasonlító elemzés,** melynek során település-szintű adatbázisok és más kutatások, vizsgálatok eredményeivel ütköztetem a saját eredményeimet. Az összehasonlító **vizsgálatok két fő irányvonalát** az általam lehatárolt kistérségek **többi kistérséggel való összevetése, valamint a lehatárolt térségeken belüli csoportképzés alkotja.**

A kiválasztásra került kistérségek adatainak egymással, valamint a többi kistérséggel történő összehasonlításakor a korábban említett Népszámlálások, és a KSH T-STAR településstatisztikai adatbázis évenkénti adatainak, kistérségi szintű aggregálására támaszkodtam. Felhasználtam továbbá egyes - területi egyenlőtlenséget kutató - vizsgálatoknak az átvett adatait is.

Céлом volt a szakirodalom, és a statisztikai elemzések elméleti jellegű eredményeinek gyakorlattal való ütköztetése is. Ehhez, valamint a kistérségek összehasonlításához **felhasználtam a kiválasztott térségek agrárstruktúra- és vidékfejlesztési programjait is.**

A vizsgálattal a statisztikai elemzésben előbukkanó problémák meglétét, azok orvoslásának konkrét elemeit, lehetőségét, esélyeit kutatom, fókuszálva arra, hogy vajon:

- a lehatárolt területeken **kitüntetett szerepet kap-e a mezőgazdasági munkanélküliség felszámolása, a humán erőforrás javítása;**
- illetve a helyi versenyképesség növelésének, **a helyi gazdaság fejlesztésének igénye milyen formában érhető tetten** a dokumentumokban.

Alkalmazott módszerek

A **disszertáció** az előzőekben említett adatbázisokból származó, **szekunder információk feldolgozásán, és a témához kapcsolódó gyakorlati tapasztalataimon alapul.** A település szintű adatokat kistérségi bontásban aggregáltam, azokból mutatószámokat képeztem, majd ezeknek a felhasználásával végeztem el az elemzéseket. Ennek során nagymértékben **támaszkodtam a leíró statisztika eszközére, a többváltozós statisztikai módszerek nyújtotta lehetőségekre.**

Az alapvető összefüggések feltárására, a változók számának csökkentésére, a lényeges összetevők kiválasztására **faktor-analízist** alkalmaztam. A csoportbesorolás helyességének ellenőrzését, a csoportok társadalmi-gazdasági profiljának feltárását **diszkriminancia-analízissel** végeztem el, míg alcsoportok kialakítására **klaszteranalízist** használtam.

A nyers adatok aggregálásához, a mutatószámok elkészítéséhez, a többváltozós módszerek futtatásához elsősorban **az SPSS programcsomagot, valamint esetenként a Microsoft Excel programot használtam fel.**

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

Tartós mezőgazdasági munkanélküliséggel terhelt vidéki területek lehatárolása

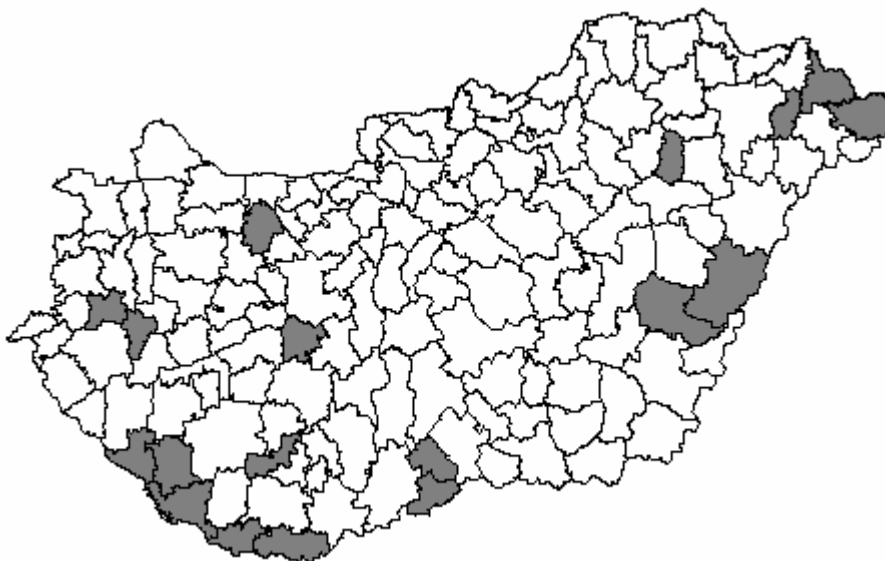
Az első cél annak megállapítása volt, hogy **melyek azok a kistérségek Magyarországon, melyeket a rendszerváltás és a piacgazdaságra történő átmenet a mezőgazdasági munkaerő szempontjából a legkedvezőtlenebbül érintett.** A kutatás ehhez figyelembe vette:

- A mezőgazdasági foglalkozásúak arányának csökkenését¹ (az 1990. és 2001. évi Népszámlálások adatai alapján),
- A mezőgazdaságból adott évben kiszorult - regisztrált - munkanélkülieknek (továbbiakban mezőgazdasági munkanélküliek) az arányát (OMMK 1990-2003. évi adatai alapján),
- A tartós - 12 hónapnál régebben regisztrált - mezőgazdasági munkanélkülieknek az arányát (OMMK 1990-2003. évi adatai alapján).

Utóbbi kettőnél minden évre elkészítettem a mezőgazdasági munkanélküliek aránya alapján képzett rangsort (a rangsor alapja, hogy adott évben hol volt a regisztrált munkanélkülieken belül a legmagasabb a mezőgazdaságból kiszorult munkaerő aránya), majd kialakítottam ezeknek az évenkénti rangsoroknak a vizsgált időszakra vonatkozó éves átlagát.

Össességében, a háromféle szempont összefésülésével meghatározhatók azok a területek, ahol egyrészt **jelentősen csökkent** a vizsgált időszakban a **mezőgazdasági foglalkozásúak aránya** (ami önmagában még nem tekinthető válság-jelzőnek), másrészt **ez a csökkenés nagy arányú, folyamatosan, és tartósan is jelentkező agrár-munkanélküliséget eredményezett.** Ezeket a kistérségeket² *agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő területek*-ként azonosítom (1. ábra).

1. ábra: Agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő kistérségek, 2003

Forrás: Saját számítás és szerkesztés, 2007

Módszertanilag azok a kistérségek lettek kiválasztva, melyekben a vizsgált mutatók mindhárom esetben a felső kvartilisbe estek. Valószínűsíthető, hogy a lehatárolt kistérségek mezőgazdasági munkanélküliségét más ágazatok nem voltak képesek felszívni (helyben és a közelben hiányoznak a munkalehetőségek, azok elérhetősége korlátozott, vagy képzetesebb munkaerőt igényelnek). Bár ezek a térségek nem alkotnak egységesen összefüggő területet, bizonyos mértékig koncentráltan, az ország észak-keleti/keleti valamint dél-nyugati részében jelennek meg. Néhány lehatárolt térség nem illeszkedik a **területi koncentrációt feltételező hipotézishez** (tehát az **csak részben igazolható**), ám belső perifériális elhelyezkedésük mindenképpen indokoltá teszi a további vizsgálatokba való bevonásukat. Ennek, valamint a mezőgazdasági munkanélküliség és a területi egyenlőtlenségek közti összefüggést feltételező hipotézis alátámasztására irányult a kutatás további része.

¹ A vizsgálat a torzító hatások elkerülése végett nem vette figyelembe a megyei jogú városok és a kistérségi városközpontok adatait, illetve az átlag helyett a kistérségek településsoros aggregált értékeit használta.

² Bácsalmási, Baktalórántházai, Barcsi, Berettyóújfalui, Csurgoi, Enyingi, Fehérgyarmati, Jánoshalmi, Kisbéri, Nagyatádi, Polgári, Sásdi, Sellyei, Siklósi, Szeghalomi, Vásárosnaményi, Vasvári és Zalaszentgróti kistérségek

Agrárfoglalkoztatási válság és a területi egyenlőtlenségek

A vizsgálat által lehatárolt területek, az Unió és hazai vidékfejlesztési politikában alkalmazott OECD kritériumok szerint, „**alapvetően vidéki**” térségek, melyet megerősít az Új Magyarország Vidékfejlesztési Stratégiai Terv is. Az Országos Területfejlesztési Konceptió, és a területfejlesztés kedvezményezett térségei közt a vidékfejlesztés térségeit is lehatároló legutóbbi dokumentum alapján, a **területfejlesztés szempontjából is a vidékfejlesztési térségek közé tartoznak** a vizsgált kistérségek. A „vidéki” megfogalmazás a kiválasztott térségek esetén tehát teljesen, több szempontból is megalapozott. **Az általam alkalmazott lehatárolás alátámasztja a vidékiséget**, hozzájárulhat a vidéki kistérség kategória kialakításához, pontosításához.

Az alcímben jelzett kapcsolatrendszer tisztázása során, első megközelítésben **a kiválasztott és a nem kiválasztott kistérségek összehasonlítása a fő cél. Annak vizsgálata**, hogy vajon **miben**, milyen mértékben **különböznek az agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő térségek a többitől. Meghatározhatók-e** olyan folyamatok, **tényezők**, melyek még elkülönítik a két típust, **magyarázzák, megerősítik a lehatárolást.**

A mezőgazdasági munkanélküliség és a területi egyenlőtlenségek közti - kistérségi szintű - összefüggés **vizsgálata első lépésben faktorelemzéssel történt.** A vizsgálathoz a szakirodalom, a korábbi kutatások és a téma alapján fontosnak tartott mutatók kerültek kialakításra (kistérségi aggregálásban), melyek alapadatainak forrása a 2001. évi Népszámlálás, és a vizsgált időszak utolsó évére (2003) vonatkozó KSH T-STAR adatbázis volt. Ezek egészültek ki a két átvett mutatóval, a humán erőforrás fejlettségét jelző HDI-vel, és a kistérségek komplex elérhetőségét jelző mutatóval. A faktorelemzéshez használt mutatók az alábbiak:

Lakónépesség, demográfia, népmozgalom, településszerkezet: (1) Népsűrűség, (2) 60 évesnél idősebbek aránya, (3) Városi népesség aránya, (4) 1000 lakosra jutó természetes szaporulat, (5) 1000 lakosra jutó vándorlási egyenleg, (6) 1990. és 2001. évi népszámlálás közti természetes szaporulat 1000 lakosra jutó évenkénti átlaga, (7) 1990. és 2001. évi népszámlálás közti vándorlási különbözet 1000 lakosra jutó évenkénti átlaga, (8) Népességváltozás 1990 és 2003 közt (1990 = 100%), (9) Aprófalvak aránya.

Infrastruktúra, fejlettség, gazdaság-szerkezet, adózás: (10) Épített lakások aránya, (11) 1000 lakosra jutó személygépkocsik száma, (12) 1000 lakosra jutó vendégéjszakák száma, (13) 1000 lakosra jutó kiskereskedelmi üzletek száma, (14) 1000 lakosra jutó működő vállalkozások száma, (15) 1000 lakosra jutó működő egyéni vállalkozások száma, (16) 1000 lakosra jutó működő vállalkozások száma a mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágakban, (17) 1000 lakosra jutó működő vállalkozások száma a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban, (18) Összes működő vállalkozás közt a mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágakban működők aránya, (19) Összes működő vállalkozás közt a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban működők aránya, (20) Működő vállalkozás sűrűség, (21) Működő egyéni vállalkozás sűrűség, (22) A mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágakban (A+B) működő vállalkozások sűrűsége, (23) Működő vállalkozások sűrűsége a C+D+E gazdasági ágakban, (24) Működő vállalkozások sűrűsége az F gazdasági ágban, (25) Működő vállalkozások sűrűsége a G gazdasági ágban, (26) Működő vállalkozások sűrűsége a H gazdasági ágban, (27) Működő vállalkozások sűrűsége az I gazdasági ágban, (28) Működő vállalkozások sűrűsége a K gazdasági ágban, (29) 1000 lakosra jutó személyi jövedelemadó, 2002 (30) 1000 lakosra jutó helyi adóbevételek, 2002.

Foglalkoztatás (2001), Végzettség: (31) Foglalkoztatottak közt az ingázó foglalkoztatottak aránya, (32) 1000 lakosra jutó helyben foglalkoztatott, (33) Helyben lakó és helyben dolgozók közt 29 évesnél fiatalabbak aránya, (34) Helyben lakó és helyben dolgozók közt 50 év felettiek aránya, (35) Helyben lakó és helyben dolgozók közt érettségi nélküliek aránya, (36) Ingázók közt érettségi nélküli ingázók aránya, (37) 7 évesnél idősebbek közt felsőfokú végzettségűek aránya, (38) Átlagos osztályszám, 2003.

Munkanélküliség, segélyezés: (39) 1000 lakosra jutó szociális segélyezettek száma, (40) 1000 lakosra jutó regisztrált munkanélküliek száma, (41) Regisztrált munkanélküliek közt tartósan munkanélküliek aránya, (42) Regisztrált munkanélküliek közt 8 osztályt sem végeztek aránya, (43) 1000 lakosra jutó, jövedelemplótló támogatásban részesülők száma.

Komplex mutatók: (44) Human Development Index, 2002 (45) Elérés komplex mutatója, 2002.

A faktorelemzés során nyert nyolc főfaktor, az eredeti változók információtartalmának (szórásnégyzetének) 85,413%-át magyarázza. **A legnagyobb magyarázó erővel bíró változók, az iskolai végzettség** (átlagos osztályszám) **és a személyi jövedelemadó alapjául szolgáló jövedelem** voltak, tehát a térségi különbségek alakulásában ezek a legmeghatározóbbak. Ez egybevág a szakirodalommal, hiszen ezen mutatók, az 1990-es évek elejétől végzett térségi, és települési matematikai-statisztikai vizsgálatokban minden esetben az élen szerepeltek.

A kistérségek közti különbségek, a bennük lezajló folyamatok magyarázására, valamint a leválogatott kistérségek elkülönülésének vizsgálatára, a rotált faktormátrix által strukturált faktorok tűntek alkalmasnak. Ez az alkalmasság az elemzéshez tartozó mutatók alapján statisztikailag is bizonyított. A faktorok elnevezése a bennük helyet foglaló alapmutatók (1. táblázat), illetve azoknak a faktorhoz való pozitív vagy negatív hozzájárulása (faktorsúly) alapján történt.

1. Táblázat: A faktorok információtartalma

Faktor	Rotált faktorok			A faktorban szereplő mutatók
	Sajátérték	Szórás (%)	Kumulált szórás (%)	
Gazdasági dinamizmus (F1)	11,46	22,48	22,48	1, 10, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28
Szociális helyzet és fejlettség (F2)	10,63	20,84	43,31	11, 14, 15, 29, 30, 32, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45
Képzettség (F3)	5,57	10,93	54,24	35, 36, 37, 38
Idegenforgalom, turizmus (F4)	4,41	8,65	62,89	12, 13, 17, 19
Fiatalosság (F5)	3,52	6,90	69,79	2, 4, 6, 34
Népességnövekedés (F6)	3,39	6,64	76,44	5, 7, 8
Urbanizáltság (F7)	2,83	5,55	81,99	3, 9, 31, 33
Agrár kitétség (F8)	1,75	3,42	85,41	16, 18, 22

Forrás: Saját számítás és szerkesztés, 2007

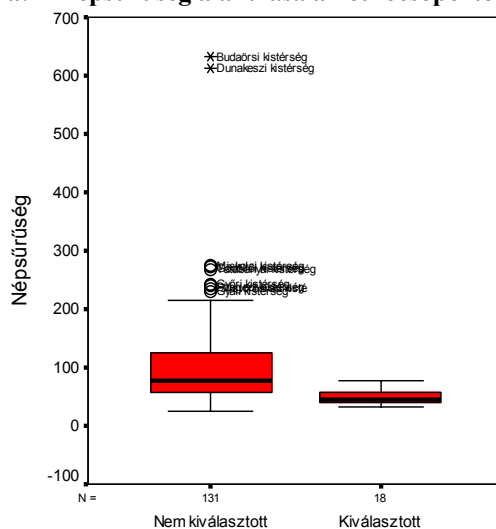
A faktorstruktúra alapján, a különbségeket a térségek dinamizációját jellemző népesség- és gazdaság-sűrűsödésben, a helyi gazdaság teljesítőképességében, a szociális ellátórendszerek leterheltségében, a humán erőforrás jellemzőiben (kiemelten képzettség), a településszerkezetben, és a mezőgazdaságnak való kitétségben kell keresni. A faktorstruktúra alkalmasnak tűnik az ország térszerkezeti sajátosságainak leképezésére, a területi egyenlőtlenségek alakulásának ábrázolására.

Az eredmények igazolásának, és a kiválasztás helyességének ellenőrzése céljából elvégzett kétmintás T-próba, valamint diszkriminancia-analízis alapján kijelenthető: az általam kiválasztott 18, agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő kistérség a többi kistérséghez képest kedvezőtlenebb szociális helyzetben és fejlettségi állapotban van, a humán erőforrás képzettsége jellemzően gyengébb, az agrárium jelenléte pedig határozottan hangsúlyosabb. Ez a különbség egyértelműen bizonyított, és szignifikáns. Elmondható, hogy a faktorok vizsgálata megerősítette a kiválasztás jogosultságát, és részben alátámasztja a disszertáció második, az agrárfoglalkoztatási válság fejletlenséggel való összefüggésére vonatkozó hipotézisét.

Annak érdekében, hogy a faktorokban összesűrített információk mögött meghúzódó jellemzőket tisztábban lássam, illetve, hogy tovább erősítsem a második hipotézis igazolását, a diszkriminancia elemzés alkalmazását magukra a faktorelemzésbe bevont alapmutatókra is kiterjesztettem, kiegészítve a leíró statisztika eszközével. Mindeközben, a téma szempontjából legfontosabb alapmutatók alakulásának, térbeli eloszlásának vizsgálatával tovább elemzem a mezőgazdasági munkanélküliség és a területi egyenlőtlenségek alakulásának összefüggését. A következőkben a legfontosabb, szignifikáns eltérést produkáló mutatók ismertetésére, és a belőlük levonható megállapítások ismertetésére kerül sor.

A kiválasztott kistérségek népsűrűsége jóval alacsonyabb, mint a többi kistérségben. A mutató 75%-ban a nem kiválasztott térségek alsó kvartilise (25%) alá esik (2. ábra), tehát amúgy is az ország legritkábban lakott térségeiről van szó.

2. ábra: A népsűrűség alakulása a két főcsoporton belül

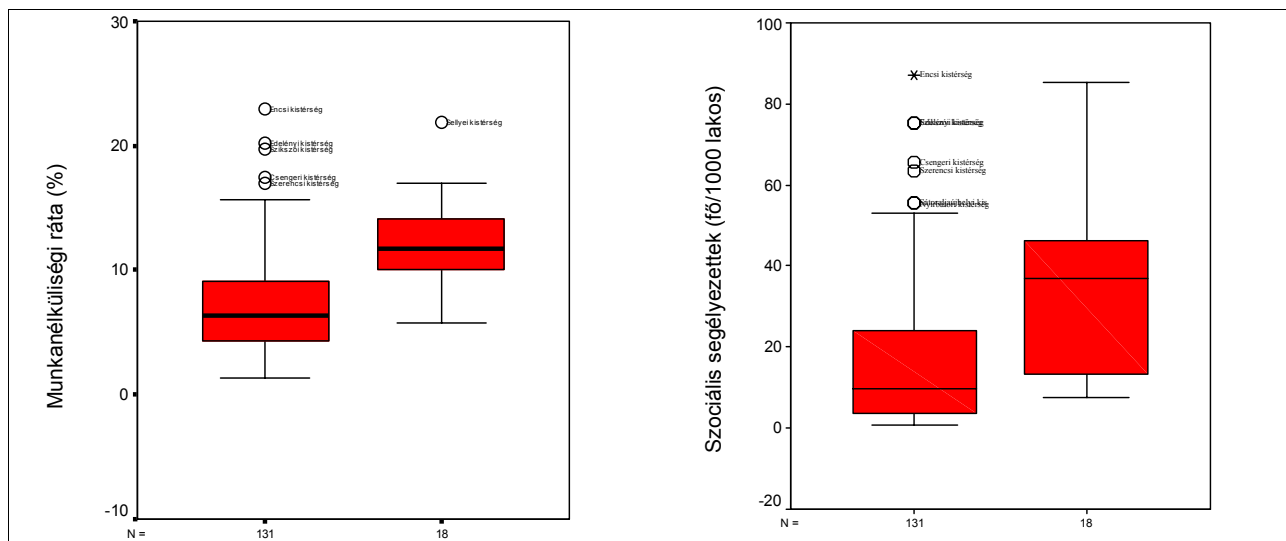

Forrás: Saját számítás és szerkesztés, 2007. (Sig. = 0,000)

A népsűrűség fontosságát és szerepét (mint fejlettséget jelző indikátor, lehatárolást segítő eszköz) övező vitákhoz fontos adalékul szolgálhatnak az eredmények. Lényeges kihangsúlyozni, hogy a népsűrűség nem csak területi indikátornak alkalmas, de - összevetve a hazai és nemzetközi szakirodalomban is megemlített „ördögi körrel” - a további folyamatokat is befolyásoló tényező.

A munkanélküliek és a szociális segélyezettek arányát, számát összehasonlítva is megállapítható, hogy a kiválasztott területek határozott és szignifikáns lemaradást mutatnak a többi területhez képest (3. ábra).

3. ábra: Regisztrált munkanélküliek aránya és a szociális segélyben részesülők a két csoportban

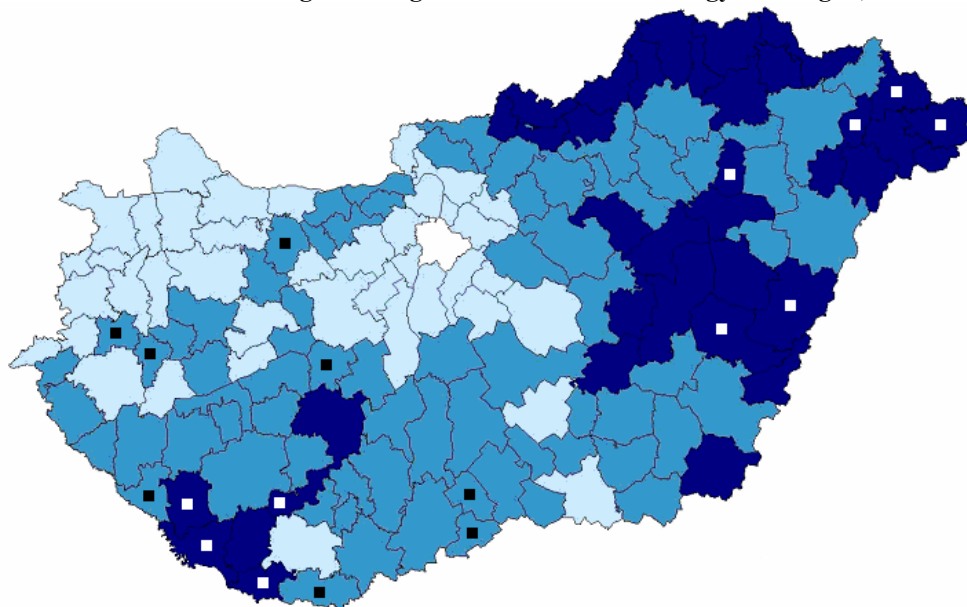
Nem kiválasztottak (N=131), Kiválasztottak (N=18)

Forrás: Saját számítás és szerkesztés, 2007. (Mindkét esetben Sig. = 0,000)

A munkanélküliséget tekintve a 18 kistérség abszolút értelemben is általában a legrosszabb mutatókkal rendelkezik, a szociális segélyezettek 1000 lakosra jutó száma pedig kétszeres átlagot (34,91) mutat a 131 tagú csoport értékéhez (16,9) képest. Megjegyzendő, hogy a jövedelempótló támogatásban részesültek 1000 lakosra jutó értékét tekintve is kedvezőtlenebb a kép a 18 elemű csoportban.

A munkanélküliség tartósságának területi sajátosságaival összehasonlítva láthatóvá válik, hogy az ország keleti és déli részén elhelyezkedő agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő területek mutatnak tartósan magas munkanélküliséget (itt különösen erős az összefüggés az aprófalvas településszerkezettel, a roma lakosság magas arányával). A többi kiválasztott kistérség esetében - a nagyobb városokhoz, főbb közlekedési útvonalakhoz közelebb, vagy egyszerűen csak régiójuk fejlettségénél fogva - tartósan közepes munkanélküliségi arányt találunk (4. ábra).

4. ábra: A munkanélküliség tartóssága és területi eloszlása Magyarországon, 1990-2002

A munkanélküliség - □: Tartósan alacsony ■: Közepes ■: Tartósan magas

□ ■: Kiválasztott kistérségek

Forrás: Obádovics (2004) alapján saját szerkesztés, 2007

A munkanélküliség tartóssága a szakirodalom alapján azért probléma, mert elértekteleníti az emberi tőkét, ami még tovább rontja a munkába állási esélyeket. A tartós munkanélküliség így társadalmi és gazdasági problémák halmozódását hozza magával.

A munkanélküliek végzettségét tekintve is - nem látványosan, de szignifikánsan (Sig. = 0,007) - nagyobb a lemaradás, a faktorba került, 8 osztálynál kevesebbet végzett munkanélküliek aránya alapján. A 18 kistérség átlaga 9,7%, míg a 131 kistérség esetén 6,8%. Fontosabb azonban, hogy a kiválasztott csoportban a mezőgazdaságból

kikerülő munkaerő vizsgálata sokkal kedvezőtlenebb képet nyújt, hiszen ennek a munkanélküli rétegnek a képzettsége a vizsgált időszak átlagában rendkívül kedvezőtlen. A legfeljebb nyolc osztályt elvégzettek aránya a legtöbb esetben meghaladja a 60%-ot, és elsősorban a Dél-Dunántúlon elhelyezkedő térségekben megközelíti, vagy meghaladja a 70%-ot is (2. táblázat).

2. Táblázat: A mezőgazdasági munkanélküliek végzettség szerinti összetétele a vizsgált kistérségekben (1990-2003, évenkénti átlag) (%)

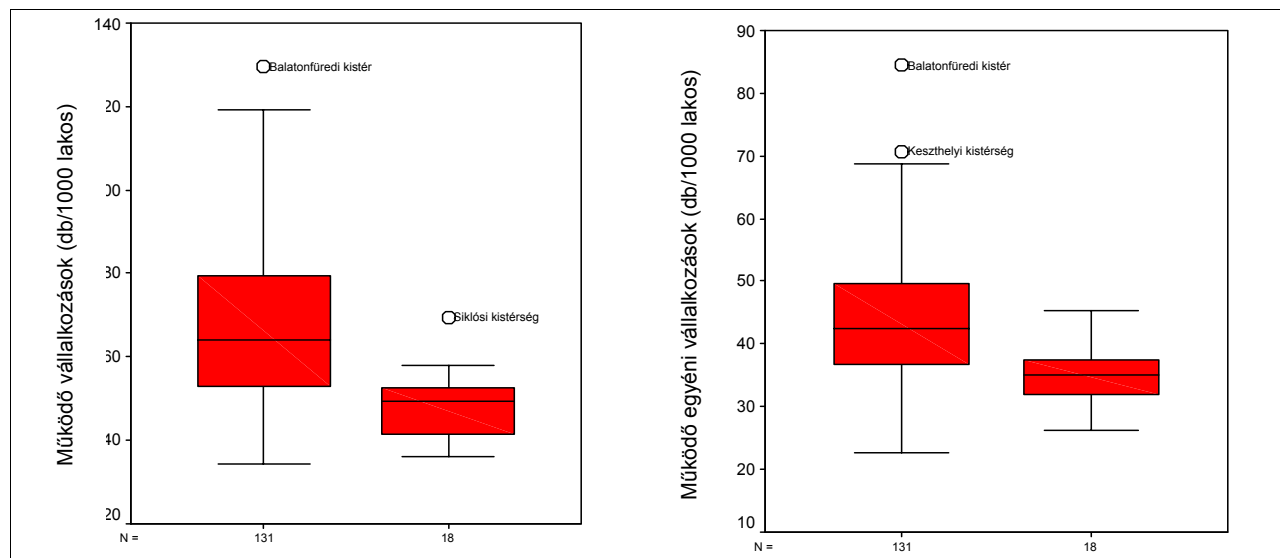
	Sásdi	Sellyei	Siklósi	Bácsalmási	Zalaszentgróti	Jánosalmi	Enyingi	Berettyóújfalui	Polgári
Legfeljebb 8 ált.	69,71	67,56	70,36	55,79	60,83	54,05	71,45	61,14	58,20
Középfokú	22,28	23,36	23,60	28,63	26,61	34,73	21,76	29,40	29,02
Érettségi	7,28	8,57	5,37	7,46	10,73	8,95	6,05	7,29	11,16
Felsőfokú	0,73	0,51	0,67	1,46	1,84	2,27	0,74	2,18	1,62
	Kisbéri	Barcsi	Csurgói	Szeghalomi	Baktalóránt-házai	Fehérgyarmati	Vasvári	Vásárosnaményi	Nagyatádi
Legfeljebb 8 ált.	60,17	67,31	67,96	54,49	66,13	59,01	52,23	58,39	60,06
Középfokú	27,95	25,69	23,79	29,56	26,51	30,52	34,03	28,22	29,30
Érettségi	9,46	6,12	7,60	8,47	6,48	9,58	12,95	12,32	9,09
Felsőfokú	2,41	0,88	0,66	0,81	0,87	0,88	0,79	1,08	1,54

Forrás: OMMK adatai alapján saját számítás és szerkesztés, 2007

Ez a tény önmagában is igen hangsúlyos problémát jelent, hiszen a mezőgazdaságból kikerülő munkaerő képzetlensége még fejlett területek esetén is megkérdőjelezné a más ágazatokba való átáramlásnak a lehetőségeit. Ha ehhez hozzáadjuk, hogy a vizsgált területeken a munkanélküli réteg jelentős része a mezőgazdaságból került ki, és ráadásul tartósan foglalkoztatás nélkül maradt, már feltételezhetjük, hogy a vizsgált térségek jelentős hátrányokat és lemaradást halmoztak fel. Ennek leküzdését már magának a humán erőforrásnak a képzettsége - mint alapvető endogén erőforrás - gátolja.

A munkanélküliség mértékét előidézheti a helyi munkaalkalmak fokozottabb hiánya is. A helyben foglalkoztatottak, és különösen a helyben működő vállalkozások, egyéni vállalkozások - 1000 lakosra vetített - számát tekintve (5. ábra), megerősíthető, hogy a 18 kistérségben szignifikánsan (mindhárom mutatónál Sig. = 0,000) kevesebb lehetőség van helyben dolgozni, miközben a helyi foglalkoztatás tekintetében, a 18 kistérség ismét országosan is a legkedvezőtlenebb helyzetűek közé tartozik.

5. ábra: Működő vállalkozások és működő egyéni vállalkozások a két csoportban

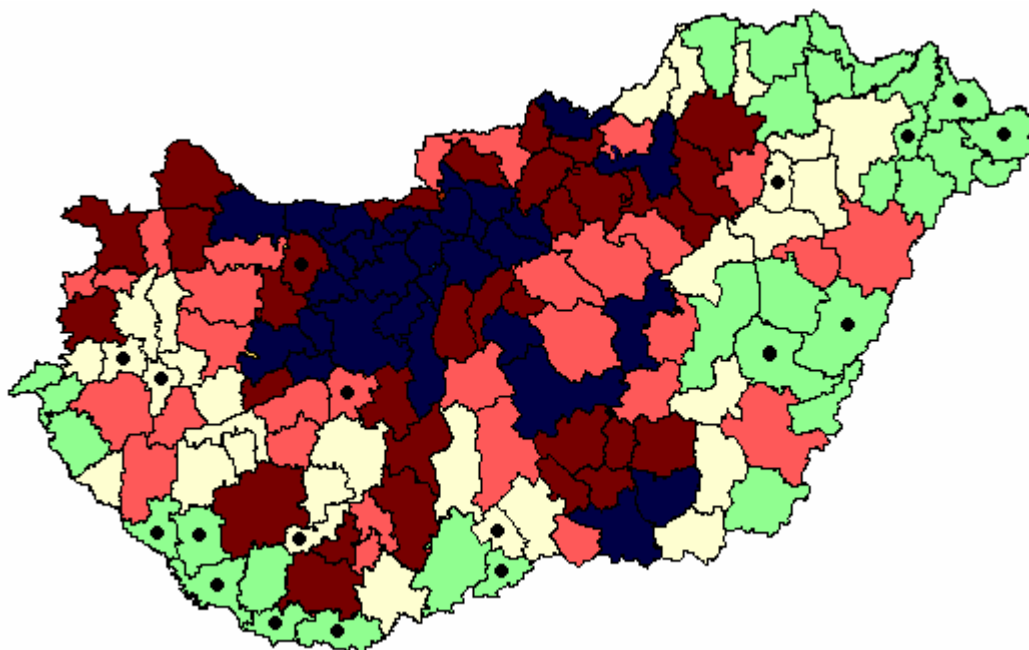

Nem kiválasztottak (N=131), Kiválasztottak (N=18)

Forrás: Saját számítás és szerkesztés, 2007. (Mindkét esetben Sig. = 0,000)

A munkanélküliség, a munkalehetőségek hiánya, előtérbe helyezi a fejlettebb területekhez, centrumokhoz való kapcsolódás szerepét. Annak vizsgálatát, hogy a munkaerő mennyiben képes - helyi lehetőségek hiányában - közeli (nagy)városokban munkát vállalni, és a közlekedési hálózat ezt mennyire teszi lehetővé. Az elérés (6. ábra) abból a szempontból is fontos lehet, hogy a hazai illetve külföldi nagyvállalatok, valamint a kis- és középvállalkozások mennyire képesek megközelíteni a Magyarországon még nem túl mobil, szabad munkaerőt. Az agrárágazaton kívüli munkalehetőségekhez való hozzájutás azért is lényeges, mivel korábbi kutatások alapján, a mezőgazdaságból kikerült munkanélküliek szektoron belüli elhelyezkedési esélyei gyakorlatilag egyenlők a nullával.

6. ábra: Kistérségek elérési viszonyai Magyarországon, 2002

Elérés kategóriák (Magasabb pontszám jobb elérhetőséget jelent):

■: 1,73 - 2,76 □: 2,76 - 3,17 ■: 3,17 - 3,47 ■: 3,47 - 3,94 ■: 3,94 - 5,00

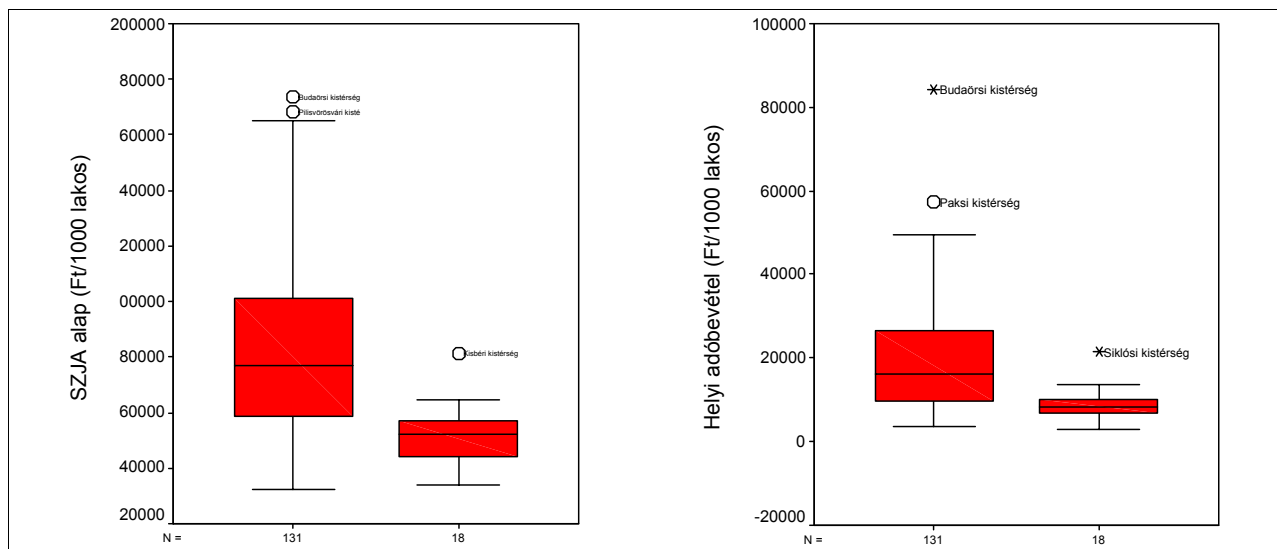
●: Vizsgált kistérségek

Forrás: Faluvégi Albert adatközlése alapján saját szerkesztés, 2007

Világosan kirajzolódik, hogy a vizsgálatba bevont kistérségek elérési viszonyai¹ - a kvartilisek alapján egyébként **abszolút értelemben is - kedvezőtlenek**. Kiemelhetők ismét az alföldi és a dél-dunántúli területek, valamint elkülöníthető az Enyingi és a Kisbéri kistérség, melyek - egyértelműen az autópályákhoz való közelségüknél fogva - kedvezőbb kategóriába kerültek. Ugyanakkor, a fejletlenek mondható környezetükhöz, régiójukhoz képest ezek is kedvezőtlen helyzetben vannak.

Látható tehát, hogy a kérdéses területek lakosságának a közeli városokban, centrumokban található, **lehetséges munkahelyekre való eljutása korlátozott**, és az elérhetőség a térségek amúgy is igen **csekély munkahely- és tőkevonzó képességét még tovább csökkenti**. A helyi foglalkoztatás hiánya, a térségen kívül található munkalehetőségek elérésének nehézségei, a fokozott szociális terheken túl a **helyi adóbevételeken, az SZJA alap alakulásán is tetten érhető** (7. ábra).

7. ábra: Az SZJA alap és a Helyi adóbevétel a két csoportban

Nem kiválasztottak (N=131), Kiválasztottak (N=18)

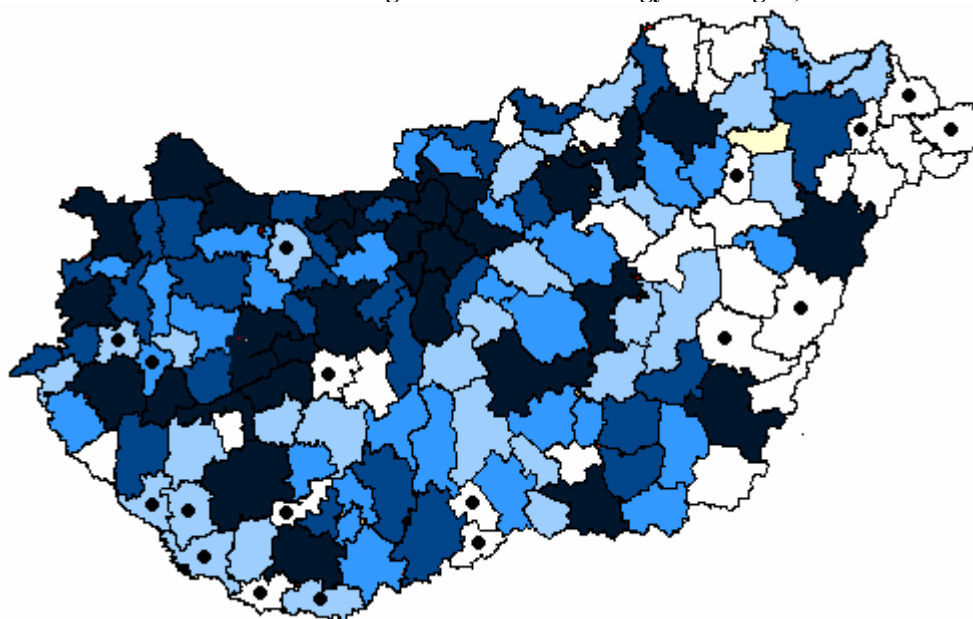
Forrás: Saját számítás és szerkesztés, 2007. (Minkét mutatónál Sig. = 0,000)

¹ A modellnél a kistérségek településeinek átlagában Budapest elérése 40, a legközelebbi két megyeszékhely és kistérség-központ 25-25, a települések intézményellátottsága alapján számított sajáterő 10%-os súlyt képvisel.

Ezek kapcsán két kedvezőtlen folyamatot kell megemlíteni. Az egyik, a kisebb keresetek következtében fellépő **fizetőképes kereslet csökkenésének hatása, mely a szolgáltatások „kivonulását”, újak megtelepedésének korlátját,** ezeken keresztül további **munkahelyek elvesztését,** vagy legalább is azok stagnálását **idézik elő.** Ehhez járul, hogy ha az alapvető szolgáltatások kivonulnak a területéről, akkor ezeket értelemszerűen a térségen kívül keresik meg, és **a kevés helyben termelődő jövedelem is a térségen kívül csapódik le.** Ez megint csak erősíti a bizonyos „ördögi kört”. A másik probléma, **a helyi adóbevételek hiánya, mely a szolgáltatások, munkahelyek kivonulása, elmaradása esetén csak fokozódik.** A helyi bevételek szűkössége alapvetően **megkérdőjelezheti a helyi fejlesztések lehetőségét,** hiszen ennek következtében a szükséges önerő sem áll rendelkezésre.

A falusi lakosság ingázási lehetőségének és az állásba kerülés valószínűségének összefüggésére vonatkozó elemzések szerint - elsősorban a férfiak esetében - **az ingázási lehetőségek kihasználása nagymértékben függ az érintettek iskolai végzettségétől.** Minél magasabb a munkát kereső iskolai végzettsége, annál magasabb annak valószínűsége, hogy a napi ingázás költségeinek vállalásával el tud helyezkedni az adott településen kívül. Ennek fényében, és tekintettel arra, hogy korábbi kutatások szerint, **a munkaképes korú népesség iskolai végzettsége fontos magyarázó tényezője** mind a hazai, mind a külföldi vállalatokban **foglalkoztatottak térbeli eloszlásának,** fontos megvizsgálni és a lehatárolás eredményeivel összevetni az iskolázottság (7 éves és idősebb népesség által végzett átlagos osztályszám) területi eloszlását (8. ábra).

8. ábra: Az iskolázottság területi eloszlása Magyarországon, 2001

Átlagos osztályszám: □: 7,80 - 8,20 ■: 8,21 - 8,44 ■: 8,45 - 9,09 ■: 9,10 - 9,46 ■: 9,46 - 10,02

●: Vizsgált kistérségek.

Forrás: KSH (Népszámlálás 2001) adatai alapján saját szerkesztés

Kijelenthető, hogy **az agrárfoglalkoztatási válság megjelenése együtt jár az érintett területek lakosságának alacsony iskolázottságával.** Ez különösen nehezíti, hogy a munkaerőpiacról kiszorult munkaerő **más ágazatokba helyezkedjen el,** mivel a gazdasági egységek általában elkerülik ezeket a területeket. A két csoport összehasonlításakor az abszolút leszakadás - a kvartilisek alapján - ismét tetten érhető, és **megállapítható a 18 kistérség képzettségi helyzetének általános lemaradása.** Az általános osztályszám és a fejlettség közti összefüggések következtében ez a tény kihangsúlyozandó.

Számos vidéki térség kistelepülésein a mezőgazdálkodáson kívül alig folyik másfajta gazdasági tevékenység, ezért **a mezőgazdaság és a hozzá kapcsolódó tevékenységek alapvetően befolyásolják népességmegtartó képességüket.** Napjainkban, amikor a piaci tényezők mozgásteret nagyobb, a tőke elvben vidéken is megtalálhatná a munkaerőt. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy ott mégsem talál megfelelően képzett, megfelelő fokon fegyelmezhető munkást, nemegyszer annak következtében, hogy az erre alkalmas munkaerő már a városokba költözött. Ennek alátámasztására adhat választ a vándorlás alakulásának vizsgálata a lehatárolt területek esetén.

Ami az **1990 és 2001 közötti időszak** átlagos évi vándorlási különbözetét illeti, ugyan nem találtam lényegi eltérést a két csoport között, de megállapítható, hogy **a Vásárosnaményin kívül, a vizsgálatba bevont összes kistérség negatív vándorlási különbözetet mutat** (a Berettyóújfalui és Szeghalmi kistérségek pedig az ország legkedvezőtlenebb értéket mutató területei közé tartoznak). **Ez valószínűsíti, hogy a munkalehetőségek hiányában, a mobilabb és képzetesebb munkaerő elhagyja/elhagyta korábbi lakóhelyét, felerősítve ezzel a képzettség faktorában helyet foglaló mutatók további romlását.**

Ugyanakkor, az agrárágazatból kiszorulók nagy százaléka (közel negyede, harmada) a 45 évnél idősebb korcsoportból került ki (3. táblázat). Ennek a rétegnek viszont már gondot jelenthet a vándorlás, és az iskolázottsági problémákból kifolyólag az ingázás is. Az agrárfoglalkoztatási válság ezekből következőleg erősítheti az érintett térségek demográfiai viszonyainak romlását, és ezzel tovább fékezheti egyéb lehetőségek és munkahelyek megtelepedését is.

3. Táblázat: A mezőgazdasági munkanélküliek korcsoport szerinti összetétele a vizsgált kistérségekben (1990-2003, évenkénti átlag) (%)

Korcsoport	Sásdi	Sellyei	Siklói	Bácsalmási	Zalaszentgróti	Jánosalmi	Enyingi	Berettyóújfalui	Polgári
15-25	13,12	16,23	13,99	12,99	13,75	11,55	11,66	11,17	19,72
26-35	29,07	28,69	32,09	23,93	24,91	25,92	23,47	27,40	29,11
36-45	34,22	32,27	32,38	33,68	27,88	33,51	30,24	33,82	28,27
46-	23,59	22,81	21,55	29,40	33,46	29,01	34,63	27,61	22,91
	Kisbéri	Barcsi	Csurgói	Szeghalomi	Baktalóránt-házai	Fehérgyarmati	Vasvári	Vásárosnaményi	Nagyatádi
15-25	11,92	12,53	14,90	11,57	18,74	17,52	14,57	20,28	19,81
26-35	24,72	28,86	31,09	25,05	28,25	28,12	25,67	31,14	30,70
36-45	30,69	33,30	30,56	33,19	34,78	32,52	28,27	30,72	29,29
46-	32,67	25,32	23,44	30,20	18,23	21,84	31,48	17,86	20,20

Forrás: OMMK adatai alapján saját számítás és szerkesztés, 2007

Az általam kitüntetett időszak végén (2003) vizsgálva a vándorlási egyenleget, már differenciáltabb képet kapunk a két csoportot illetően. Ennek érzékeltetésére a kvartilisek, és az átlagok tűnnek alkalmasnak (4. táblázat).

4. Táblázat: A 2003-as vándorlási egyenleg eloszlása a két csoportban

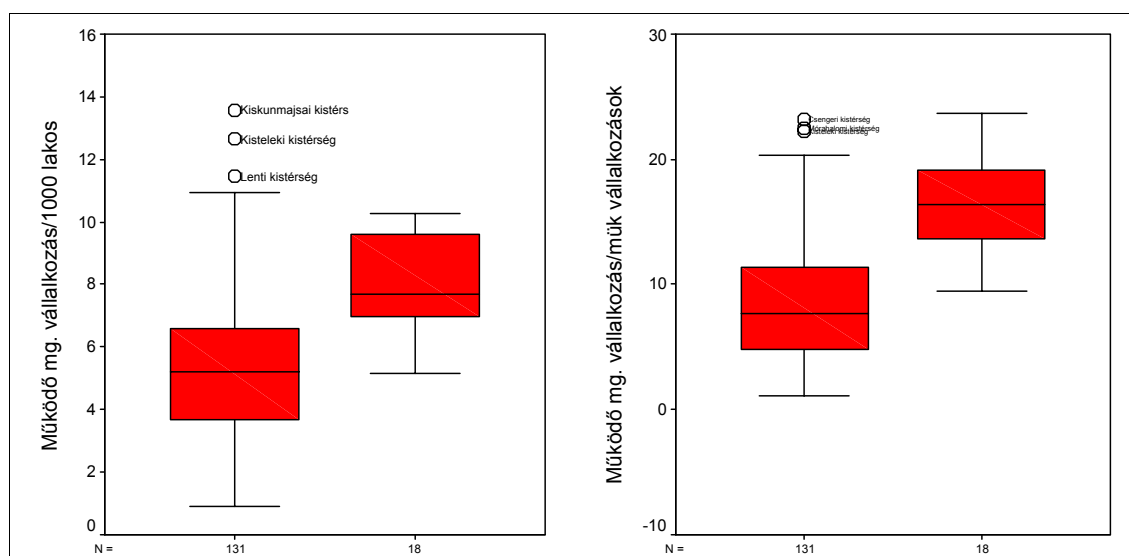
Csoportok	Átlag	Kvartilisek						
		5	10	25	50	75	90	95
Nem kiválasztott	0,729	-7,818	-6,396	-3,378	-0,190	2,466	9,442	16,678
Kiválasztott	-3,308	-9,899	-7,555	-6,172	-3,449	-0,438	2,626	

Forrás: Saját számítás és szerkesztés, 2007. (Sig. = 0,017)

Az átlagok és a kvartilisek elárulják, hogy a kiválasztás az esetek nagy részében erősebb elvándorlással jár együtt, és a 18 kistérség átlagában egyértelmű elvándorlásról beszélhetünk. A többi 131 kistérség mindegyikében átlagosan pozitív egyenleget mutat.

Jellemző az eltérés a két csoport közt akkor is, ha az agráriumban működő vállalkozások számát a lakosságra, vagy az összes működő vállalkozásra vetítjük (9. ábra).

9. ábra: Működő mezőgazdasági vállalkozások a csoportokban

Nem kiválasztottak (N=131), Kiválasztottak (N=18)

Forrás: Saját számítás és szerkesztés, 2007. (Minkét mutatónál Sig. = 0,000)

Mindkét esetben **határozott a kiválasztott térségek „előnye”**, azonban, míg a működő agrárvállalkozások számában a nem kiválasztott csoport tagjai foglalják el az első helyeket, addig a vállalkozások arányát tekintve már a 18 kistérség a domináns. Korábbi vizsgálatok már jelezték, hogy **a munkanélküliség tartóssága és a mezőgazdaságban működő vállalkozások aránya közt szignifikáns kapcsolat van**. Ezen eredményt a disszertáció hosszabb időtávon, és az agrár-munkanélküliség oldaláról határozottan megerősíti.

A mezőgazdaságnak való kitettség egyértelműen és szignifikánsan jellemzi a 18 térséget. Annak ellenére is, hogy a kiválasztás éppen a mezőgazdaságból történt legnagyobb arányú, és tartós munkaerő-kiszorulás volt. Ez egyrészt következik abból, hogy **az érintett területek hagyományos agrártérségek**, a mezőgazdasággal való foglalkozásnak itt jelentős tradíciói vannak. Ugyanakkor utal arra is, és ez különösen a vállalkozások arányán érhető utol, hogy **az agrárium** - más lehetőségek hiányában - **egyfajta kényszerpálya is az itt élők számára**. Ezt, többek közt a perifériális helyzet, a térségen kívüli munkalehetőségeknek, illetve maguknak a kiválasztott területeknek a rossz elérhetősége, az agrár-munkaerő és egyáltalán a helyi humán-erőforrás igen kedvezőtlen kor-, és képzettségi szerkezete váltja ki.

Az alapmutatókra irányuló vizsgálat befejezéseként ebben az esetben is elvégeztem egy diszkriminancia-elemzést, annak megállapítására, hogy **a faktorokban összefogott eredeti változók közül melyek azok, melyek a leginkább hozzájárulnak a 18 térség elkülönítéséhez**. Vannak-e ilyenek, és ha igen, **milyen összefüggés alapján diszkriminálnak a két csoport közt**.

A két csoport a működő mezőgazdasági vállalkozások aránya (a működő vállalkozásokon belül) és a regisztrált munkanélküliek 1000 főre vetített száma alapján különíthető el a legjobban. A diszkrimináló függvény alapján határozottan kijelenthető, hogy **a kiválasztott térségek jóval nagyobb mezőgazdaságtól való függést vagy kitettséget, és ezzel párhuzamosan megjelenő jelentős munkanélküliséget képviselnek, valamint ezek alapján egyértelműen különválaszthatók**.

Az a tény, hogy az agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő területek a diszkrimináló függvény alapján egyértelműen különválaszthatók a többi kistérségtől a regisztrált munkanélküliek ezer lakosra jutó száma alapján, alátámasztja azt a feltételezést, miszerint **az agrár-munkanélküliség alapvetően meghatározza a kiválasztott térségek munkaerőpiaci helyzetét, és a mezőgazdaságból kiszoruló alapvetően befolyásolják a munkanélküliség nagyságát a vizsgált kistérségekben**. A diszkriminancia elemzés eredményét a korábbi eredményekkel összevetve megállapítható, hogy **a 18 kistérségben**, miközben a mezőgazdaság még mindig fontos szerepet játszik (túlnyomóan szociális alapon és elsősorban önfenntartó formában, illetve egyetlen jövedelemszerzési formaként), **az agráriumból kiszoruló munkaerő más lehetőségek hiányában, kedvezőtlen struktúrájánál fogva, és a területi egyenlőtlenségek által korlátozva, nem tud elhelyezkedni**.

A faktorokban összefogott mutatók vizsgálata megerősítette, és igazolta azt a feltevésemet, miszerint az agrárfoglalkoztatási válság jelentős összefüggést mutat a területi egyenlőtlenségekkel. A kiválasztott térségek nemcsak általános, átlagos értelemben vannak lemaradva a többi kistérséghez képest, de több mutatót tekintve országosan is a legrosszabb értékekkel jellemezhető területek közé tartoznak. **A területi egyenlőtlenség fokozódásához a mezőgazdaságból kikerülő munkaerő képzettségi, és demográfiai szerkezetét tekintve jelentős mértékben hozzájárul**.

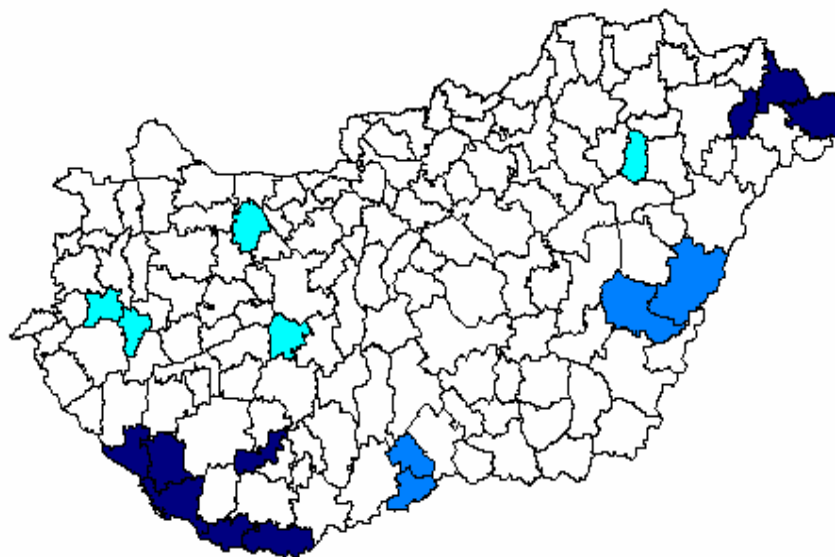
A területi egyenlőtlenségeket jelző mutatókkal történő összevetés alapján a második hipotézist igazoltnak tekintem. Amennyiben a térségek gazdasági erejét, szociális állapotát, humán-erőforrásának szerkezetét, elérhetőségét jellemző mutatókat a helyi fejlesztésekkel foglalkozó elméletek és kutatások szempontjából közelítem, **a harmadik hipotézist is igazolhatónak tekintem**. Utóbbi igazolhatóságát azonban, **még a térségi helyzetfeltárások és helyi stratégiák elemzésének fényében is vizsgálom**. A kutatás eddigi eredményeinek összevetése a helyben született térségi dokumentumokkal azért is célszerűnek látszott, hogy a statisztikai adatok alapján született eddigi eredményeimet, az érintett területek fejlesztésben érintett szereplőinek tapasztalata alapján megfogalmazott, gyakorlati információkkal utköztessem.

A kiválasztott térségek csoportosítása

A kutatás következő fázisában, **megkísértem a kiválasztott 18 kistérséget a vizsgált faktorok és alapmutatók segítségével csoportokba sorolni**. Kíváncsi voltam, hogy a 18 kistérség teljesen heterogén-e, és mindegyik kizárólag külön-külön, a saját adottságai alapján fejleszhető, vagy **kialakítható esetleg olyan homogénebb szerkezet, amely megkönnyíti a potenciális fejlesztési lehetőségek és feladatok megfogalmazását**. A többváltozós statisztikai módszerek közül **erre a célra a klaszteranalízist használtam**.

A változókra futtatott **klaszteranalízist több rendelkezésre álló módszerrel is elvégeztem, a megkapott faktorok segítségével, és a standardizált alapmutatókkal egyaránt**. Az eredmények értelmezését nagyban megkönnyítette, hogy a legtöbb kistérség az alkalmazott módszertől függetlenül mindig hasonlóan kapcsolódott össze. Problémát két kistérség okozott, melyek a különböző módszerektől, elemzésbe vont mutatóktól, megadott klaszterszámtól függően több eltérő, egyértelműen elkülöníthető klaszterben is helyet foglaltak. Végül ezen kistérségek - az Enyingi és a Baktalórántházi - besorolását, a faktorok és alapmutatók alakulásának ismeretében, valamint területi elhelyezkedésüknek is köszönhetően döntöttem el. Az így kapott **három klaszter** az 10. ábra szerint tevődik össze:

10. ábra: A kiválasztott kistérségek klaszterbe sorolása

- 1. Klaszter (Barcs, Baktalórántháza, Csurgó, Fehérgyarmat, Nagyatád, Sásd, Sellye, Siklós, Vásárosnamény)
- 2. Klaszter (Bácsalmás, Berettyóújfalu, Jánoshalma, Szeghalom)
- 3. Klaszter (Enying, Kisbér, Polgár, Vasvár, Zalaszentgrót)

Forrás: Saját számítás és szerkesztés, 2007

Első megközelítésben **felfedezhető bizonyos területi összefonódás az egyes klasztereken belül**. Ez tulajdonképpen **megerősíti a területi elhelyezkedés differenciáló hatását**. Az első klaszterbe a Dél-Dunántúl és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kistérségei kerültek. A második klaszter nagy részét a Dél-Alföld térségei, illetve a Szeghalomival közvetlen határos Berettyóújfalui kistérség alkotják. A harmadik klaszter elemei fejlettebb területek - jellemzően belső perifériális helyzetű - térségei. **A klaszterek jellemzésére az egyes faktorokban mutatott értékeket, illetve az alapmutatók mentén megfogható jellemzőiket használtam fel**. Az elemzéshez már **támaszkodtam a helyben elkészült, kistérségi agrárstruktúra- és vidékfejlesztési programok tanulmányozásával kapott információkra**, azokkal történő összevetésre is. Az egyes klasztereket itt csak röviden és vázlatosan ismertetem, kiemelve legfontosabb karakterisztikáikat, azokat a mutatókat és folyamatokat, melyben elkülöníthetők a többitől. **Tehát a három klasztert elsősorban egymással összevetve vizsgálom** (a disszertáció előző részében az ország térszerkezetével, többi kistérségével való összehasonlításra már kitértem, általános és együttes jellemzésük megtörtént). A közös problémákból kiemelem azokat, melyeket a helyi fejlesztéseknél hangsúlyosan kezeltek.

Az 1. Klaszter jellemzése

A klaszter térségei (a Barcsi, Csurgói, Nagyatádi, Sásdi, Sellyei, Siklói, illetve a Baktalórántházai, Fehérgyarmati, Vásárosnaményi kistérségek) a Dél-Dunántúlon és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében találhatók. Jellegzetes határ menti, **perifériális területekről van szó, melyek elérhetősége nagyon rossz**. Ezek a térségek **hagyományosan mezőgazdaság-orientált területek, melyek erősen megsínylelték a mezőgazdasági szövetkezetek felbomlását** (elsősorban a Dél-Dunántúlon, kiegészülve a bányá-bezárások hatásával is) és **a keleti piacok elvesztését** (főleg Szabolcsban - kiegészülve a korábbi ingázási lehetőségek megszűnésével). A foglalkoztatási lehetőségek hiánya, az ingázási lehetőségek korlátozottsága, a rossz elérhetőség teszik igazán súlyossá a problémát.

Ez a klaszter a negatív értékmérők mentén mutat szélsőértékeket. Még a kedvezőnek tűnő demográfia folyamatok háttérében is a nagy arányú roma népesség, és a szegényebb rétegek szegregálódása áll. Jellemzők a fokozott szociális terhek, a tartósan magas munkanélküliség, a foglalkoztatás hiánya, miközben a még mindig jelentős, de - a jelenlegi körülmények közt - **alapvetően versenyképtelen, kedvezőtlen birtokszerkezetű mezőgazdaságnak elsősorban szociális funkciója van**. Erősen hozzájárul a gondokhoz, és **akadályozza a fejlesztéseket a humán tőke állapota** (iskolázatlanság, alacsony HDI), **az érintett réteg passzív viselkedése is**.

Az aprófalvas **településszerkezet felerősíti a kedvezőtlen folyamatokat**. **A települések infrastruktúrája jelentős fejletlenséget mutat**. A térségközpontok vagy jellemzően **funkcióhiányosak** (pl. Sásd) vagy éppen **túlságosan oda koncentrálódnak a funkciók** (pl. Baktalórántháza, Vásárosnamény, Barcs, Siklós), és azok a térség számára így - a térségen belül is megfigyelhető kedvezőtlen közlekedési lehetőségeknek és infrastruktúrájának köszönhetően - nem érhető el.

Az elzárt, periférián lévő területeken az egyének és önkormányzatok szintjén is határozottan megjelenik a **saját tőke hiányának problémája, mely mind az agrárágazaton belüli, mind az azon kívüli lehetőségeket beszűkíti**. Negatívan hat a **közösségek szervezetlensége**, a fejlesztési aktorok összefogásának hiánya, a szükséges **szellemi kapacitás kiáramlása** is. Ehhez járul, hogy ugyan a térségen belüli együttműködés mindenhol megfogalmazott célkitűzés, ám a nagyobb léptékű, **regionális szintű kooperáció**, a fejlettebb területekhez való felzárkózás **szándéka**

csak **elvéve jelenik meg** a fejlesztési tervekben (ott is elsősorban az eleve fejlettebb kistérségeknél, mint Siklós és Baktalórántháza).

Az együttműködéssel és kooperációval kapcsolatban meg kell említeni, hogy a kilencből öt kistérségen belül található nyertes Leader+ akciócsoport. Ez némi optimizmusra adhatna okot, ám Csurgó és környéke kivételével, egyik akciócsoport sem fedi le kistérségének jelentősebb részét. Ez valószínűsíti, hogy **az elméletileg megfogalmazott, térség-szintű együttműködési igény a gyakorlatban nem teljesen realizálódik.**

A klaszter - program-dokumentációk alapján összefogott - közös problémáit az 5. táblázat jeleníti meg.

5. Táblázat: Az 1. klaszter térségeinek leggyakoribb problémái a program-dokumentációk alapján

Problémák	Barcsi	Csurgói	Nagyatádi	Sásdi	Sellyei	Siklósi	Baktalórántházai	Fehérgyarmati	Vásárosnaményi
Perifériaritás, alacsony népsűrűség	x	x	x	x	x	x		x	x
Funkcióhiányos központ(ok)				x	x			x	
Aprófalvas szerkezet	x	x	x	x	x	x		x	x
Fejletlen infrastruktúra	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Mezőgazdaság átalakulása okozta foglalkoztatási válság	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Alacsony hatékonyságú-, és jövedelmezőségű agrárium, apró birtokok	x	x	x	x	x		x	x	x
Ipar-, vállalkozások-, saját-tőke hiánya, beruházások távolmaradása	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Magas és tartós munkanélküliség, foglalkoztatási lehetőségek hiánya	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Fiatalok és szakképzettek elvándorlása	x	x	x	x	x		x	x	x
Képzetlen, kedvezőtlen összetételű humán erőforrás	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Roma népesség magas arányából eredő problémák	x	x	x	x	x	x	x	x	x

Forrás: Saját feldolgozás és szerkesztés, 2007

A problémák és jellemzők alapján, ennek a klaszternek az „**Agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő, halmozottan hátrányos helyzetű vidéki térségek**” elnevezést adtam. Miközben a helyi tervekben megfogalmazottak alapján egyértelműen kijelenthető, hogy **a mezőgazdaság fejlesztése önmagában már nem elegendő ezen vidéki térségek problémáinak kezelésére**, az említett problémák és a jellegzetességek, valamint a programdokumentációk alapján, a következő legfontosabb célok fogalmazhatók meg ezen területek számára:

- Az elérhetőség javítása,
- A humán-erőforrás fejlesztése,
- Foglalkoztatás növelése, jövedelemszerzési lehetőségek bővítése,
- Vállalkozás-fejlesztés és beruházás-ösztönzés,
- Elsősorban a képzést és a foglalkoztatást célzó, speciális kisebbségi programok kidolgozása,
- Közösségfejlesztés, civil szervezetek erősítése, működő térségi és regionális kooperáció,
- Határon átnyúló kapcsolatok erősítése, kihasználása,

illetve a mezőgazdaságot illetően:

- A mezőgazdaság stabilizálása,
- A létfenntartást és önellátást lehetővé tevő elaprózott birtokszerkezet megőrzése (elsősorban Dél-Dunántúl),
- Az agrárium szociális funkciójának erősítése, stabilizálása
- Alternatív mezőgazdasági termékek, illetve a kifejezetten kézimunka-igényes ágazatok fejlesztése (kiemelten a hagyományos erdőgazdálkodás erősítése),
- Termelői együttműködés és kooperáció kialakítása, helyi szintű feldolgozás újrateremtése,
- Szaktanácsadás erősítése.

A 2. Klaszter jellemzése

A második klaszter alföldi kistérségeket (Bácsalmási, Berettyóújfalui, Jánoshalmi, Szeghalomi) tömörít. Ez a klaszter **tipikus alföldi településtípusokkal jellemezhető: nagy mezővárosokkal és azokat kísérő tanyás szerkezettel.** A település-szerkezet és a kistérségek belső közlekedési hálózata erősen hozzájárul ahhoz, hogy ezek a területek ugyanolyan **rosszul megközelíthetőek és elérhetőek**, ugyanolyan **perifériálisnak tekinthetők**, mint az 1. klaszter térségei. Ez a térség-csoport a külterületeknek és a falvaknak köszönhetően egyébként is **bizonyos fokú infrastrukturális lemaradást mutat** (pl. itt a leggyengébb a csatornázottság), de ugyanakkor nem tér el kiugróan a

többi vizsgált térségtől. Magát az egész klasztert is így lehet leírni, mint a két másik klaszter közé beékel, azokhoz képest átlagos értékeket mutató térségek csoportja.

A tartós munkanélküliség és az agrárfoglalkoztatási válság itt is egyértelműen összeköthető a keleti piacok elvesztésével, a korábbi mezőgazdasági foglalkoztatás visszaesésével, és - különösen a falvak esetében - az egyéb foglalkoztatási lehetőségek korlátozottságával. Mindezt erősíti a humán erőforrás kedvezőtlen szerkezete, képzetlensége, az itt is utolérhető magán- és önkormányzati tőkehiány, a vállalkozások és beruházások szűkösége, távolmaradása.

A 2. klaszter annyiban mutat különbséget, hogy elsősorban a kedvezőbb termőhelyi adottságoknak, az itt is hagyományos, erős tradíciókkal rendelkező gazdálkodásnak, valamint a megmaradt vagy újonnan létrejött szövetkezeteknek (elsősorban Berettyóújfalu térsége) köszönhetően, a beszűkült agrárágazat jóval versenyképesebbnek tekinthető. Ehhez jelentős, még működő helyi feldolgozó kapacitás is párosul.

Összességében, a klaszter térségei hagyományos, kedvező adottságokkal rendelkező agrárterületek (kivéve Berettyóújfalu környékét), kizárólag a központokban található szerény ipari kapacitásokkal, és elsősorban a községeknek köszönhető kedvezőtlen demográfiai folyamatokkal (csökkenő lakosság, elöregedés, szelektív elvándorlás). Ugyanakkor, a mezőgazdaság foglalkoztatási szerepének visszaszorulása, az ágazaton kívüli lehetőségek hiánya determinálja a térség településeinek helyzetét, amit a rossz elérhetőség tovább fokoz. A helyi fejlesztéseket ebben az esetben is elsősorban a humán tényező, a periferialitás, és a kritikus tőkehiány akadályozza. Bár a klaszter térségei fejlett centrumokkal rendelkeznek, a kiválasztást elsősorban kisebb településeik, falvaik gyengébb fejlettségének köszönhetik.

Bár fontosnak tartom kiemelni, hogy a régiókhoz való kapcsolódás és kooperáció igénye itt sem jelent meg (illetve ismét csak a klaszter eleve jobb helyzetben lévő tagja, jelen esetben Berettyóújfalu és környéke kapcsán merült fel), már működő térségi szintű együttműködés (nyertes Leader+ akciócsoportok) tapasztalható a kistérségeken belül.

A klaszter - program-dokumentációk alapján összefogott - közös problémáit a 6. táblázat jeleníti meg.

6. Táblázat: A 2. klaszter térségeinek leggyakoribb problémái a program-dokumentációk alapján

Problémák	Bácsalmási	Berettyóújfalu	Jánosalmi	Szeghalomi
Periferialitás, központ és többi település közti rossz elérhetőség	X	X	X	X
Alacsony népsűrűség	X	X	X	X
Külterületek magas aránya	X		X	
Fejletlen infrastruktúra a térség falvaiban	X	X	X	X
Mezőgazdaság átalakulása okozta foglalkoztatási válság	X	X	X	X
Ipar-, vállalkozások-, saját-tőke hiánya, beruházások távolmaradása	X	X	X	X
Magas és tartós munkanélküliség, foglalkoztatási lehetőségek hiánya	X	X	X	X
Kedvezőtlen demográfiai folyamatok, szelektív elvándorlás	X	X	X	X
Képzetlen, kedvezőtlen összetételű humán erőforrás	X	X	X	
Roma népesség magas arányából eredő problémák		X	X	

Forrás: Saját feldolgozás és szerkesztés, 2007

A klaszter a problémái és jellemzői alapján az „**agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő, relatíve fejletlen vidéki térségek**” elnevezést kapta. Bár a helyi elemzések jelentős hangsúlyt fektetnek a mezőgazdaságban rejlő lehetőségek kiaknázására, az agrárium maximalizálására, a helyi feldolgozó kapacitás megerősítésére, összességében a versenyképesség (tehát nem a szociális funkció) fokozására, itt is kijelenthető, hogy a mezőgazdaság fejlesztése önmagában nem elegendő a problémák kezelésére. Azok ismeretében, valamint a programdokumentációk alapján, a legfontosabb célok az alábbiak szerint foglalhatók össze a második csoportban összefogott területek számára:

- Az elérhetőség javítása,
- A humán-erőforrás fejlesztése,
- Foglalkoztatás növelése, a - mezőgazdaságon kívüli - jövedelemszerzési lehetőségek bővítése, munkahelyteremtés,
- Vállalkozás-fejlesztés és beruházás-ösztönzés,
- Közösségfejlesztés, civil szervezetek erősítése,
- Működő térségi és regionális kooperáció kialakítása,

illetve a mezőgazdaságot illetően:

- A mezőgazdaság versenyképességének javítása,
- A mezőgazdasági infrastruktúra fejlesztése,

- A helyi szintű feldolgozás korszerűsítése, erősítése,
- Termelői együttműködés és kooperáció kialakítása,
- Szaktanácsadás erősítése.

A 3. Klaszter jellemzése

A klaszter tagjai (az Enyingi, Kisbéri, Polgári, Vasvári és Zalaszentgróti kistérségek) fejlettebb megyékben, régiókban - elsősorban a Dunántúlon - elhelyezkedő, **jellemzően belső perifériák, rossz elérhetőséggel, jelentős agrárhagyományokkal**. Elmondható, hogy különösen a **környezetéhez képest, mindegyik jelentős fejletlenséget mutat**. A klaszter elemei ebben az esetben a legkevésbé homogének, **földrajzilag is elkülönülnek**. Közös jellemzője a csoportnak azonban a **sok kiingázó**. Ez egyértelműen a fejlettebb regionális környezetük központjainak, jobb helyzetű településeinek köszönhető, melyek **jelentős vonzást gyakorolnak az érintett kistérségek munkaerejére**. Így nem meglepő, hogy **az ingázó foglalkoztatottak arányában** (az összes foglalkoztatotton belül), **ez a klaszter mutatja a legnagyobb értékeket**. Mindezt elősegíti, hogy a hármast csoportban, az **elérés itt a legjobb**. Egyébként is elmondható, hogy az érintett kistérségek fejlettebb területekhez, régiókhoz, központokhoz való közelségénél fogva, az egyes mutatók és faktorok mentén, gyakran ez a klaszter produkálja - a többi klaszter közt - a legkedvezőbb értékeket. **Ugyanakkor**, a kedvezőbbnek tűnő helyzet ellenére, erre a csoportra szintén általánosan **jellemző a szelektív elvándorlás, az előregedő lakosság, a népességfogyás** (ehhez legnagyobb mértékben a nyugati, aprófalvas csoport-tagok járulnak hozzá).

Az **agrárfoglalkoztatási válság kialakulásához** ebben az esetben is a **mezőgazdaság foglalkoztatási szerepcsökkenése, a termelőszövetkezetek felbomlása, és a korábban jelenlévő, de a piacgazdasági átmenet hatására leépülő ipari kapacitások, megszűnő ingázási lehetőségek járultak hozzá**. Ugyanakkor, az egyéb lehetőségek hiányának köszönhetően, a térségekre továbbra is **az alapvetően versenyképtelennek mondható mezőgazdaság helyi dominanciája a jellemző**.

Összességében **belső perifériás, aprófalvas, vagy ritka településhálózattal rendelkező klaszterről** beszélhetünk. A **jobb elérhetőség is elsősorban kifelé irányuló mozgást okoz** (munkaerő, szellemi tőke és vállalkozások kiáramlása), és a nagyobb arányú ingázás is **jelentősebb jövedelmet von el a térségektől**. Bár a helyi adóbevétel tekintetében általában kedvezőbb értékeket mutat ez a klaszter a többihez képest, ám az ezeken a területeken is nagyon alacsonynak mondható.

Mindezt megerősítik és alátámasztják a helyi dokumentációk is, melyek kiemelik a magán/vállalkozói szféra mellett az **önkormányzatok súlyos tőkehiányát** is. Ez **egyben a helyi fejlesztések egyik legfőbb gátja, a humán erőforrás kedvezőtlen állapota mellett**. További gond a helyi termelők, vállalkozások, települések **együttműködésének hiánya** is. A kooperációt illetően, három dunántúli térségben (Kisbéri, Vasvári és Zalaszentgróti) némi optimizmusra ad okot, hogy a kistérségek teljes területét lefedő Leader+ akciócsoportokkal találkozunk. A másik két térségben viszont egyáltalán nincs akciócsoport, még azok egy részét lefedően sem.

A klaszter - program-dokumentációk alapján összefogott - közös problémáit a 7. táblázat jeleníti meg.

7. Táblázat: A 3. klaszter térségeinek leggyakoribb problémái a program-dokumentációk alapján

Problémák	Enyingi	Kisbéri	Polgári	Vasvári	Zalaszentgróti
Belső perifériális helyzet	X	X	X	X	X
Alacsony népsűrűség	X	X			X
Aprófalvak vagy ritka (alacsony sűrűségű) településhálózat		X	X	X	X
Fejletlen infrastruktúra a térség falvaiban	X			X	X
Ingázásnak köszönhető jövedelem-elvonás, kiáramlás	X	X			
Mezőgazdaság átalakulása okozta foglalkoztatási válság	X	X	X	X	X
Feldolgozó kapacitás, élelmiszeripar hiánya	X	X	X	X	X
Ipar és vállalkozások hiánya, beruházások távolmaradása	X	X	X	X	X
Kritikus tőkehiány (magán és önkormányzati)	X	X	X	X	X
Magas és tartós munkanélküliség, foglalkoztatási lehetőségek hiánya	X	X	X	X	X
Kedvezőtlen demográfiai folyamatok, szelektív elvándorlás	X	X	X	X	X
Képzetlen, kedvezőtlen összetételű humán erőforrás	X	X	X	X	X
Roma népesség magas arányából eredő problémák egyes településeken		X	X		X

Forrás: Saját feldolgozás és szerkesztés, 2007

A három klaszter összehasonlítása során mutatott kedvező értékek miatt, és mert ezek a kistérségek fejlettebb területek közelében helyezkednek el, a klaszter az „**agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő, dinamizálható vidéki kistérségek**” megnevezést kapta.

Bár a helyi elemzések fontos hangsúlyt fektetnek az agráriumban rejlő lehetőségek kiaknázására, a mezőgazdasági termelés versenyképességének maximalizálására, a helyi feldolgozó kapacitás újrateremtésére, itt is kijelenthető, hogy **a mezőgazdaság fejlesztése önmagában nem elegendő a problémák kezelésére**. Azok ismeretében, a programdokumentációkban megfogalmazottak alapján, a legfontosabb célok az alábbiak a harmadik klaszter számára:

- Az elérhetőség javítása, a fejlettebb környezethez való kapcsolódás elősegítése,
- A humán-erőforrás fejlesztése,
- Foglalkoztatás növelése, a - mezőgazdaságon kívüli - jövedelemszerzési lehetőségek bővítése, munkahelyteremtés, vállalkozás-fejlesztés és beruházás-ösztönzés,
- Az infrastruktúra, kifejezetten az üzleti infrastruktúra fejlesztése,
- Közösségfejlesztés, civil szervezetek erősítése,
- Működő térségi és regionális kooperáció kialakítása,
- Az érintett területeken speciális kisebbségi programok kidolgozása,

illetve a mezőgazdaságot illetően:

- A mezőgazdaság versenyképességének maximalizálása,
- A mezőgazdasági infrastruktúra fejlesztése,
- A helyi szintű feldolgozás revitalizációja,
- Termelői együttműködés és kooperáció megteremtése,
- Szaktanácsadás erősítése.

A klaszterekben összefogott térségek karakterisztikáinak, és a helyben elkészített dokumentumoknak az ismeretében kijelenthető, hogy **a térségek csoportba sorolása indokolt, és szakmailag helyes volt**. Az egyes klaszterekben összefogott kistérségek hasonló folyamatokkal, adottságokkal és problémákkal jellemezhetők, melyek alapján a többitől elkülöníthetőek.

Ugyanakkor a helyi dokumentumok alapján az is megállapítható, hogy a **18 kistérség azonos alapproblémáit minden esetben a mezőgazdaság foglalkoztatási szerepének erőteljes visszaesése okozta**. A munkaerő-piaci gondokat súlyosbítja, hogy még azokon a területeken is, ahol van elérhető munkalehetőség, az új munkahelyek igénye és a munkanélküliek képzettsége nincs összhangban. A képzetlen, alacsony iskolázottságú agrár munkanélküliek - különösen a képzés iránti motiváció rendkívül alacsony szintjének köszönhetően - tartósan, vagy akár véglegesen kiszorulhatnak a munkaerőpiacról, és a társadalom perifériájára kerülhetnek. Ezért **a legfontosabb problémaként nem is elsősorban a helyi munkalehetőségek hiányát, hanem a humán-erőforrás állapotát, szerkezetét azonosítom**.

Fontos megállapításnak tartom, hogy a statisztikai adatok alapján elvégzett vizsgálatok, és a helyben született dokumentum közt gyakorlatilag teljes átfedés van, tehát vizsgálataimban valós problémákat és folyamatokat tártam fel.

ÚJ ÉS ÚJSZERŰ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

1. A mezőgazdasági foglalkozásúak, és a mezőgazdasági eredetű munkanélküliség településszintű adatainak kistérségi aggregálásával lehatároltam azokat a területeket, melyek az 1990 és 2003 közti időszak értékeit vizsgálva a legjelentősebb agrárfoglalkoztatás-csökkenést, és ehhez kapcsolhatóan a legjelentősebb, folyamatosan és tartósan jelentkező (regisztrált) munkanélküliséget mutatták.

Meghatároztam tehát azokat a kistérségeket, melyek az agrárágazat átstrukturálódását, a mezőgazdaság foglalkoztatási szerepének csökkenését nem tudták ellensúlyozni, orvosolni. Ezeket a területeket agrárfoglalkoztatási-válság sújtotta térségeknek neveztem el.

2. 76 településszintű változó felhasználásával, 71 kiinduló mutató kialakításával, majd azt leszűkítve, 45 alapmutató bevonásával faktorelemzést végeztem. Ez alapján megállapítottam, hogy melyek azok a tényezők, amik a területi különbségek alakításában részt vesznek.

A faktorok alapján **megállapítottam és bizonyítottam, hogy a kistérségek közt a gazdaság dinamizmusa, a szociális helyzet és fejlettség, a helyi humán erőforrás képzettsége, az idegenforgalom helyzete, a népesség fiatalossága és növekedése, az urbanizáltság foka és agrárgazdaságnak való kitettség differenciál. A kapott faktorok kielégítően és szignifikánsan leírják a térségek állapotát, azok területi különbségét.**

3. A faktorok felhasználásával diszkriminancia elemzést végeztem, és **megállapítottam, hogy az agrárfoglalkoztatási-válság sújtotta térségek egyértelműen elválaszthatók a többi kistérségtől szociális helyzetüknél és fejlettségüknél, humán erőforrásuk képzettségénél, és az agrárgazdaságnak való kitettség alapján.**

A diszkrimináló függvény segítségével megállapítottam és **bizonyítottam, hogy az agrárfoglalkoztatási válság sújtotta területekre a kedvezőtlen szociális helyzet és fejletlenség, a képzetlen humán-erőforrás és jelentős mezőgazdaságra utaltság jellemző.**

Alapmutatók felhasználásával végzett diszkriminancia elemzés alapján **megállapítottam, hogy a kiválasztott kistérségek két alapmutató mentén is elhatárolhatók a többi kistérségtől. A kistérségek kiválasztás szerinti csoportosításában a működő mezőgazdasági vállalkozások aránya, és a regisztrált munkanélküliek 1000 lakosra jutó száma differenciál.**

A diszkrimináló függvény alapján megállapítottam és **bizonyítottam, hogy a lehatárolt 18 kistérségre magas mezőgazdasági vállalkozás-arány, és a lakosságszámra vetítve jelentősebb regisztrált munkanélküliség jellemző.**

A diszkriminancia elemzés eredményei alapján **kijelenthető, hogy az agrár-munkanélküliség alapvetően meghatározza a kiválasztott térségek munkaerő-piaci helyzetét, a mezőgazdaságból kiszorulóknak alapvetően befolyásolják a munkanélküliség nagyságát a vizsgált kistérségekben.**

4. A faktor-elemzésnél használt alapmutatók értékeinek, illetve azok területi eloszlásának vizsgálatával megállapítottam és **bizonyítottam, hogy az agrárfoglalkoztatási válság szoros összefüggésben van a területi egyenlőtlenségek alakulásával, és vice versa. A kiválasztott térségek több mutató esetén nem csak relatív lemaradást mutattak, de országos átlagban is a legrosszabb értékeket produkálták. Bizonyítottam, hogy az agrárfoglalkoztatási válság fontos indikátora a területi fejletlenségnek.**

5. A faktorok és az alapmutatók felhasználásával klaszter analízist végeztem, és több klaszterező módszer együttes alkalmazásával **a 18 kistérségen belül 3 csoportot különítettem el. A kapott klasztereket a mutatók és a faktorok, valamint a kistérségek programdokumentációja segítségével jellemeztem. A kapott csoportok a következők:**

1.Klaszter: Agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő, halmozottan hátrányos helyzetű vidéki kistérségek

2.Klaszter: Agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő, relatíve fejletlen vidéki kistérségek

3.Klaszter: Agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő, dinamizálható vidéki kistérségek

A kapott **klaszterek eltérő fejlettségüknél és állapotuknál fogva eltérő fejlesztési stratégiákat igényelnek, de az egyes klaszterekbe tartozó kistérségek viszonylag egységesen kezelhetők. A klaszterbe sorolás jogosultságát a kistérségi programok elemzésével összevetve megalapozottnak tartom.**

KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

A piacgazdasági átmenet, a globalizálódó világgazdaság begyűrűzése, az utóbbi közel két évtizedben nem hagyta érintetlenül a hazai térszerkezetet sem. A változásokkal párhuzamosan, **a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepe jelentős mértékben lecsökkent**. Megállapítható, hogy **ezek a változások számos vidéki területet kedvezőtlenül érintettek, és lehatárolhatók azok a kistérségek, melyeknél a folyamat a mezőgazdasági eredetű munkanélküliségen keresztül utolérhető**.

Ezzel kapcsolatban, **az általam alkalmazott lehatárolási módszer alkalmasnak tűnik arra, hogy bármely időszak vonatkozásában vizsgálni lehessen, mely térségek mutatják a leginkább az agrárfoglalkoztatási válság tüneteit**. Az agrárgazdaság és a vidékfejlesztés közti igen szoros kapcsolatnak köszönhetően, továbbá annak okán, hogy a mezőgazdasági munkanélküliség enyhítése, kezelése mindenképpen a vidékfejlesztés kiemelt feladatának tekinthető, **javaslom a módszer alkalmazását a vidékfejlesztés speciális célterületeinek meghatározásához**.

Kiinduló megállapításként, az integrált szemléletű vidékfejlesztési megközelítés alapján, a vidéki kistérségek helyi gazdaságfejlesztését vidékfejlesztésként értelmeztem. A disszertáció megírásának célja is a hátrányos helyzetű vidéki térségek fejlesztési, gazdaságfejlesztési lehetőségeinek feltárása, elméleti megalapozása volt. A szakirodalom elemzésén keresztül bemutattam, hogy a világgazdaság globalizálódásának fokozódása, **a kiéleződő területi verseny, az egyre komplexebb üzleti környezet megteremtésének fontossága előtérbe helyezik a lokális erőforrásokra építő, az adott térség szereplőit összefogó és koordináló, alulról építkező helyi gazdaságfejlesztési stratégia kidolgozásának és megvalósításának igényét**.

Az agrár-munkanélküliség szempontjából a vizsgálataimba bevont területek azonban szoros összefüggést mutatnak a területi egyenlőtlenségek alakulásával. **A területi egyenlőtlenséggel való kapcsolat, valamint a mezőgazdaságból kikerülő munkaerő karakterisztikáinak ismeretében feltételezhető, hogy - legalább is rövidtávon - nem ígérkezik lehetőség ennek a munkaerőnek a munkaerőpiacra történő aktív visszatérésére**. Ezt a helyi munkaalkalmak szűkössége, a térségen kívül található munkahelyek elérésének problémája, valamint magának a munkaerőnek, annak képzettségének, korösszetételének ismeretében valószínűsíthető. Ugyanezek a tényezők viszont már **felvetik a helyi fejlesztések lehetőségének, megalapozhatóságának kérdését**. Ez a munkanélküliség szempontjából különösen azért fontos, mert a szakirodalom szerint, hosszabb távon nem a foglalkoztatás- és szociálpolitika, hanem egy térség gazdaságának fejlesztése hozhat valódi eredményt.

Azt, hogy **a kiválasztott kistérségekben helyi erőforrások tekintetében nagy a lemaradás, sikerült bizonyítani**. Ez a hiány utolérhető a társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatokban, a jövedelmek, a helyi bevételek alakulásában, a szociális ellátórendszer leterheltségén, a térségek infrastrukturális állapotán, a lakosság képzettségén, a foglalkoztatási lehetőségek alakulásán. Nem véletlen, hogy **a mezőgazdaság - még ilyen mérvű agrár-munkanélküliség mellett is - ennyire hangsúlyos, leginkább kényszer szülte szerepet játszik ezen térségek életében**. Fontos eredménye a disszertációnak, hogy **azok a területek, melyek egy hosszabb időszakot vizsgálva folyamatos és tartós munkaerő-kiáramlást produkálnak az agrárágazatból, éppen az agrárágazattól való szoros függés által választhatók szét a többitől**, a kitüntetett időszak végén is. Tovább árnyalja a kapott képet, hogy a helyzetről nem lehet teljesen objektív képet nyerni, hiszen - a szakirodalom is megerősíti - **a foglalkoztatás oldaláról csak töredéke jelenik meg azoknak, akik az agráriumtól kisebb-nagyobb arányban, de függenek**. A munkanélküliség oldaláról pedig, ott a passzív munkanélküliség és a regisztrációból való kikerülés, ami legtöbbször nem állásba-kerülést jelent. A vizsgált kistérségi helyzetelemzések alapján, elsősorban az agrárfoglalkoztatás visszaesésének köszönhetően, a munkanélküliség a 30-40-60 (!) %-ot is eléri (különösen első klaszter térségeiben, falvaiban), de van olyan település is, ahol gyakorlatilag 100% volt az arány. **Kiemelt probléma a munkanélküliség tartóssága**. Ez összefüggésbe hozható azzal, amire számos elemzés is kitért, hogy **az érintett rétegnek egy jelentős része már egyszerűen hozzászokott a munkanélküliséghez, és nem is akar dolgozni. Ennek a humán erőforrásnak a fejlesztésekbe vonása különösen nehéznek tűnik**.

Bár **eredeti szándékom szerint, a vidéki térségekkel kapcsolatban - a vidékfejlesztés mezőgazdasági orientációjától kissé elszakadva, a helyi fejlesztést komplex módon értelmezve - az agrárágazaton kívüli fejlesztések fontosságára szerettem volna rávilágítani**, a kutatásba bevont térségek, és különösen az első klaszter kapcsán ezt a szándékomat át kellett értékelnem. **A mezőgazdaság fontosságát a vidék fejlesztésében több ok is hangsúlyossá teszi** ezeken a területeken. Az első ok, ami a helyi elemzésekben is megfogalmazódott, a több évszázadra visszanyúló **hagyományos agrártermelés, a mezőgazdaságra való berendezkedés, az ennek kapcsán felhalmozódott tudás fontossága**. Ennek a tudásnak és tapasztalatnak az elvesztése az ágazat szerepének csökkenésével reális veszély, amit minden dokumentációban kiemeltek. További ok, hogy ezekben a térségekben **a mezőgazdaság sokszor az egyetlen olyan alternatíva (bár az alternatíva szó ebben az esetben inkább esélyre cserélendő), ami a térségek igen kedvezőtlen helyzetben lévő lakosságának bizonyos fokú megélhetést, vagy jövedelem-kiegészítést nyújt**. Ebben a megközelítésben tehát, **a mezőgazdaság szociális funkciójának a kihasználása, erősítése alapvető fontosságú feladata**, kiemelten az első klaszterre irányuló fejlesztéseknek. Mindeközben természetesen, hosszú távú célként az önfenntartás és önfinanszírozhatóság megteremtését (tehát nem a segélyezést) kell célul kitűzni. Amennyiben viszont az érintett kistérségekben nem tudnak hangsúlyt helyezni a mezőgazdaság - ezen belül is elsősorban a nagy élő/kézimunka-igényű kultúrák, az erdőszet, az alternatív termékek erősítésére, az ezekhez kapcsolódó feldolgozás kiépítésére, újraélesztésére, akkor a **következő években tovább súlyosbodó szociális feszültségekre és problémákra kell számítani, melyek hosszú időre megkérdőjeleznék ezen térségek felzárkózását a fejlettebb területekhez**.

A mezőgazdaság szociális funkciójának kihasználása a nagy arányú roma lakosság tekintetében is elengedhetetlen. Ez különösen annak ismeretében nagyon fontos, hogy az agrárium által nyújtott (legtöbbször alkalmi) lehetőségek milyen fontosak a roma kisebbség számára. Ezzel kapcsolatban pozitívumként kiemelhető, hogy minden érintett kistérség határozott hangsúlyt fektetett a hátrányos helyzetű, roma kisebbség képzésére, és munkához juttatására. Ez önmagában persze még nem elegendő, hiszen a szakirodalmi tapasztalatok alapján, még az átlagosnál sokkal nagyobb külső erőforrások bevonásával folyó, és a helyi hatalmi érdekektől és előítéletektől mentes, szakmailag korrekt szociálpolitikai kísérleteknek is erős korlátai vannak. **Iránymutatóként szolgálhatnak a helyi fejlesztések és akciók kidolgozásánál, a szociális földprogram működésének tapasztalatai, az abból levonható következtetések,** melyek figyelembevételét mindenképpen javasolom a kiválasztott térségek, és különösen az I. klaszter esetén. A szociális mezőgazdaság fenntartásához, stabilizálásához, továbbra is fontosak lesznek a döntően szociális célokat szolgáló pénzeszközök, a munkaerő-piaci alap forrásai.

Előzőeken túlmenően, **a felhalmozott tapasztalat, az agrár hagyományok, és a rendelkezésre álló munkaerő** kihasználása a többi klaszter térségeiben is **fontos eszköze** az agrárágazat „maximalizálásának”, a feltételek, lehetőségek optimális kihasználásának, és ahol lehetséges, **a versenyképes mezőgazdaság megteremtésének.**

Le kell mindenképpen szögezni azonban, ezt a mezőgazdaságnak leginkább kitett kistérségek helyzetelemzése is kihangsúlyozták, hogy **a mezőgazdaság fejlesztése nem jelenthet önmagában megoldást a vizsgálatba bevont területek problémáinak megoldására.** A hagyományos agrár-megközelítés nem eredményezheti ezekben a vidéki térségekben a foglalkoztatottság növekedését. A vidékfejlesztési politika kapcsán így a kiegészítő intézkedések, illetve azon túlmutatva, **az agráriumon kívüli programok felé tolódik a hangsúly a fejlesztéseket illetően.**

Mindezek mellett tehát, **fenntartom korábbi álláspontomat, melyben túllépek az agrárközpontú vidékfejlesztési megközelítéseken, és a helyi foglalkoztatásban - a mezőgazdaságon túlmenően - a többi ágazat szerepét is fontosnak tartom a vidéki területeken.** Tény azonban, hogy **a vidéki foglalkoztatás növelésének alapja a piac és a kereslet.** Piac a mezőgazdasági, ipari termékeknek, a szolgáltatásoknak és a kereskedelemnek. Kereslet nélkül nem képzelhető el a tőkeerő növelése és a hitelezhetőség javulása, és így nincs kereslet a foglalkoztatásra sem. **A foglalkoztatottságot növelő, beruházásösztönző programok alkalmazkodni képes munkaerőt** vagy vállalkozót **igényelnek,** ám a szakirodalom és eredményeim alapján, a korábbi mezőgazdasági struktúrák átalakulásától leginkább szenvedő, gyakran halmozottan hátrányos helyzetű **vidéki térségek agrár-munkanélkülisége nem felel meg** ezeknek az elvárásoknak. Ráadásul, a mezőgazdaság mellett az ipar gazdasági és foglalkoztatási súlya is folyamatosan csökken. A szolgáltatási szektor pedig elsősorban a dinamikusan fejlődő, korszerű infrastruktúrával, képzett humánerőforrással rendelkező térségekben erősödik, felgyorsítva az agrártermeléshez kötődő vidéki térségek leszakadását.

A helyi fejlesztéssel foglalkozó elméletek szerint, minden településnek, térségnek megvannak a maga speciális adottságai, melyek vagy elősegítik, vagy éppen hátráltatják a helyi gazdaságfejlődést. Ezek a helyi feltételek határozzák meg egy terület relatív előnyeit abban, hogy tudnak-e befektetéseket magukhoz vonzani, létrehozni, vagy fenntartani. A kiválasztott területek esetében (egy-két kistérségtől eltekintve) azonban láthattuk, a befektetések teljesen elkerülik őket.

Előbbiekkel kapcsolatban tehát fontos következtetés, hogy **a mezőgazdaságon kívüli fejlesztések lehetősége** (bár fontos lenne) **a vizsgált területeken - jelen állapotukban legalább is - erősen megkérdőjelezhető.** A legtöbb helyi dokumentum elismeri, hogy **a fejlesztések legnagyobb fékezőereje éppen annak alanya, a lakosság, a humán erőforrás.** Súlyosbítja a helyzetet, hogy helyi munkaalkalmak és szolgáltatások hiányában **nehéz megtartani a képzett munkaerőt, a képzett munkaerő hiánya pedig -** tetéztve a rendkívül rossz elérhetőséggel, szociális terhekkel, kedvezőtlen demográfiai folyamatokkal - **távol tartja a tőkét.** Azt a tőkét, **aminek a vonzásához szükséges fejlesztéseket, az azok alapjául szolgáló önerőt az érintett térségek nem tudják felmutatni.** Nincs is miből, hiszen nincsenek a helyi vállalkozásokból, gazdasági tevékenységekből származó bevételek. **Ez az önmagát erősítő folyamat, a szociális szempontok ellen ható piaci mechanizmusok, megkérdőjelezhetik a helyi fejlődést.** A fejlesztésekhez és összefogáshoz szükséges szellemi kapacitás kiáramlása, távolmaradása, összességében **a szellemi tőke hiánya ehhez jelentős mértékben hozzájárul.** Ráadásul, saját és mások vizsgálatai alapján is **valószínűsíthető, hogy még a helyi gazdaság jelentősebb erősödése és fejlődése esetén is kétséges az agráriumból kikerülő, idősebb korosztályhoz tartozó, szakképzetlen vagy nehezen konvertálható szaktudással, alacsony alkalmazkodó képességgel rendelkező munkanélkülieknek a munkaerőpiacra történő aktív visszatérése.**

A regionális gazdaságtan szakirodalmának tanulmányozása nagyon fontos dologra hívta fel a figyelmet, amely a vidékfejlesztés szempontjából is igen hangsúlyos, és ami túlmutat a lokalitáson. Arra, hogy **egy elmaradottabb térség fejlesztése, fejlődése - még akkor is, ha a helyi erőforrásokat hangsúlyozza - csak a nagyobb téregységbe való szerves illeszkedéssel, ahhoz való igazodással lehetséges.** A fenntartható fejlődésnek is egyik központi elemévé vált a harmonikus térszerkezet felé törekvés, amelyben a különböző társadalmi-, gazdasági-, természeti adottságú térségek egymással összhangban és nem alárendelten fejlődnek. A térszerkezeti szempontokat figyelmen kívül hagyó gazdaság- és fejlesztés-politika súlyosbodó társadalmi és környezeti problémákat eredményezhet. A szakirodalom jó ideje próbálja hangsúlyozni, hogy **mindezekre a térségi hálózatok nyújthatnak megoldást,** melyek a különböző szervezetek (vállalatok, közintézmények közti hálózatok) és személyek (társadalmi hálózat) összekapcsolására alkalmasak.

Mindezek fényében úgy gondolom, **a leválogatott kistérségek helyi gazdaságfejlesztésének sikere megkérdőjelezhető, ha a hálózatba szerveződést nem tűzik ki célul, és nem valósítják meg.** Ez különösen annak fényében igaz, hogy annak szerepét felismerve, legújabb vidékfejlesztési politikájában már az Unió is hangsúlyozza a hálózatok kialakításának fontosságát.

Ezzel kapcsolatban, a térségek stratégiájának vizsgálatakor, a 18-ból összesen kettőnél (a klaszterében egyébként is kissé kedvezőbb helyzetben lévő Siklói és Baktalórántházai kistérségeknél) találtam meg azt a határozott szándékot, mely a regionális koordinációt és együttműködést, a szomszédos térségekkel való kapcsolatok fontosságát, azok kialakítását hangsúlyozta. A kistérségen belüli koordináció kialakítása minden esetben prioritás volt, de az esetek túlnyomó részében ennél tovább nem léptek. **Véleményem szerint, ha már a stratégiában sem jelenik meg a nagyobb téregységig kiterjedő együttműködés iránti igény, az jelentős probléma.**

Ráadásul, a kistérségi szinten megfogalmazott **kooperáció kapcsán is, igazából annak tényleges, gyakorlati megvalósulása a meghatározó.** A lokális erőforrásokra építő elméletek képviselői szerint ugyanis, **alapvető fontosságú a helyi szereplők összefogása és együttműködése,** adott terület szervezeti és intézményei közötti kapcsolatok jellege, a közös célkitűzések intézményesülésének lehetősége, a helyi ösztönzők, a kollektív döntések előkészítése, a társadalmi konszenzus. Úgy vélem, **Magyarországon ennek kezdeményezésére, irányítására, koordinálására** - jelen körülmények között - még mindig **az önkormányzatok tűnnek a legalkalmasabbnak,** miközben egyébként is megnő azok helyi gazdasági és társadalmi szervező szerepe. Olyan feladatokat is fel kell vállalniuk, melyek nem tartoznak közvetlenül és feltétlenül a települési önkormányzatok feladatrendszerébe. Részt kell vállalniuk a lokális munkahelyteremtésben, miközben nem elég pusztán támogatniuk a munkahelyteremtő beruházásokat, hanem fel kell kutatniuk, elő kell segíteniük új munkahelyek kialakítását. Így például jelentős szerepet kell vállalniuk az infrastruktúra, üzleti infrastruktúra biztosításában, hogy ezzel is vonzerőt teremtsenek a vállalkozók számára, s az új munkahelyek kialakulását ösztönözzék.

Ezzel kapcsolatban fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy **a vidéki munkahelyteremtés szempontjából a jövőben nagy szerepe lehet a közösségi alapú gazdaságfejlesztésnek,** a térségi szintű közhasznú projektek elindításának. Sok hátrányos helyzetű térségben ugyanis - így az általam kiválasztottakban is - szinte elképzelhetetlen a piaci alapú gazdaságfejlesztés megvalósulása. Ott a megoldás, nemzetközi gyakorlatok és tapasztalatok szerint (pl Leader programok), a közösségi animáció eszközeinek használatán alapuló civil és non-profit bázisú fejlesztés. Az agrárfoglalkoztatási válsággal összefüggésben, némi reménnyel kecsegtetnek a már nyertes akciócsoporttal rendelkező területek, ám ezek kapcsán is csak hosszabb távú, gyakorlati működés után vonhatók le lényeges következtetések.

Összességében, a szakirodalom és tapasztalataim alapján fontos következtetésnek, megállapításnak tartom, hogy **az önálló fejlesztési kezdeményezések nem elegendők,** már csak közösségi alapon lehet tartós és hatékony fejlődést elérni. Különösen azért, mert azok a bizonyos helyi erőforrások nagyon szűken állnak rendelkezésre.

Ezzel kapcsolatban **javasolom** tehát, **a helyi közösségek fejlesztésének hangsúlyos prioritását,** mert csak erős alapon szerveződő helyi társadalom képes arra, hogy helyben megfogalmazott fejlesztési terveket dolgozzon ki, és hajtsa végre.

Javasolom továbbá, **hogy a kiválasztott kistérségek, fejlesztési programjuk meghatározásához, végrehajtásához, építsenek ki hatékony kapcsolatot a kistérség legfontosabb társadalmi, gazdasági aktoraival.** Vegyék fel a kapcsolatot a térségen kívüli szereplőkkel, **építsenek ki hatékony hálózati rendszert,** és törekedjenek a fejlesztéseket illetően a kölcsönös érdekeltég megteremtésére. A határ menti térségek esetén javasolom a határon átnyúló kapcsolatokban rejlő lehetőségek kihasználását, a határmentiségből adódó előnyök kihasználását.

Mindezek mellett, a nemzeti szint felett, **az uniós döntéshozás és politika-alkotás figyelmét fel kell hívni arra, hogy a vidék fejlesztését célzó megközelítésénél fokozatosan adjon helyet az agrárgazaton kívüli területeknek is.** Természetesen továbbra is szem előtt tartva és támogatva a mezőgazdasághoz, annak funkcióihoz kapcsolható alapelveket, támogatva a fenntartható és életképes kis és közép-gazdaságokat, de elismerve és **figyelembe véve** azt is, **hogy a vidéki megélhetési lehetőségek egyre kisebb arányban biztosíthatóak az agrárgazdaság bázisán.** Kutatási eredményeim alapján is kijelenthető, hogy az önmagában már nem elegendő.

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a kérdést sem, hogy **azoknak a rétegeknek, melyek valamely oknál fogva, de tartósan kiszorultak az agrár-foglalkoztatásból, lehet-e másmilyen, más ágazatban kialakított vagy meglévő lehetőségeket találni?** Vajon az a humán erőforrás állomány, amelyik az utóbbi időben elhagyni kényszerült az agráriumot, képes-e, hajlandó-e másmilyen képességeket elsajátítani? Ennél a rétegnél alkalmas-e az Unió emberi erőforrásokkal kapcsolatos célrendszere ellátni a feladatát? Akkor, amikor jóval többen fejezik be az agrár-tevékenységet, mint ahányan folytatják (részben a birtokkoncentrációnak, a munkaerőt kiváltó technológiának az elterjedése, a fiatal generációk eltérő beállítottságának stb. köszönhetően), miközben az Unió maga is a versenyképességre való törekvést hangsúlyozza, és a vidékfejlesztési politikájában is ennek egyik eszközeként a birtokok gazdasági méretének növelését nevesíti.

Megoldást jelenthet, hogy a következő években jelentős beruházások kezdődnek a főbb távközlési, szállítási, energetikai és vízi infrastruktúrában. Jelentős támogatás lesz elérhető a strukturális alapokból, a transz-európai hálózatoktól kezdve az üzleti vagy tudományos parkok csatlakozásainak fejlesztéséig. Az új (2007-2013) programozási időszak vidékfejlesztési politikájában megfogalmazódott, hogy ezen **források méltányos részét a vidéki térségeknek kell juttatni,** a vidéki és városi térségek fejlődése közötti megfelelő egyensúly biztosítása érdekében. A munkahelyek és a növekedés tekintetében, a multiplikátor-hatás teljes megvalósulása érdekében, a vidékfejlesztési programok keretében támogatott kisméretű helyi infrastruktúrák rendkívül fontos szerepet játszhatnak e nagy beruházásoknak a diverzifikációra, a mezőgazdasági és az élelmiszeripari potenciál fejlesztésére irányuló, helyi stratégiákhoz való kapcsolásában.

Az új programozási időszak irányvonalát tekintve, mivel úgy tűnik, a vidékfejlesztés csak részben képes a munkahelyhiány enyhítésére, **a közösségi eszközök teljes skáláját fel kell használni a növekedés, és a foglalkoztatás**

előmozdítására a vidéki térségekben. A tagállamoknak biztosítaniuk kell a strukturális, a foglalkoztatási és a vidékfejlesztési politikák lehető legnagyobb mértékű szinergiáját. **Hogy vajon ez megvalósul-e, az nagyon fontos lesz a vidék, és az általam vizsgált kistérségek szempontjából is.** Különösen azért, mert ahogy arra a szakemberek már Uniós csatlakozásunk előtt felhívták a figyelmet, a gazdaságilag erősebb, több saját erővel rendelkező térségek könnyebben juthatnak vidékfejlesztési támogatásokhoz, ami az egyes térségek fejlettségbeli eltéréseinek további differenciálódásához, a fejlett és fejletlen térségek közötti „szakadék” elmélyüléséhez vezethet.

Ezzel kapcsolatban **javaslom, a hazai felső területi szintek** (megye, régió, kormány) **kövessenek el mindent, hogy az Unió nyújtotta fejlesztési lehetőségeket a kiválasztott kistérségek minél szélesebb körben igénybe tudják venni, illetve hogy a különböző fejlesztési források közti szinergikus hatásokat ki tudják használni.** A regionális szintű együttműködésen, a helyi szereplők összefogásán túl, a nemzeti szintű döntéshozás és fejlesztési-politika kidolgozás számára is **fontos feladatként jelentkezik, hogy ezen térségek speciális állapotát számításba vegyék.** Korábbi kutatások is kiemelték, hogy a helyi fejlesztések leszűkült anyagi és humán erőforrás-bázisa miatt, a települések és kistérségek foglalkoztatási kezdeményezéseit alapvetően meghatározzák a kormányzati támogatások irányai és szabályai. Eppen ezért, mivel az önálló, hatékony, helyi (gazdaság)fejlesztés jelenlegi állapotukban megkérdőjelezhető, **a kiválasztott 18 térség számára nélkülözhetetlennek tartom állami szintű speciális programok kidolgozását, és források allokálását is.** Ezekben belül **támogatni kell a szélesebb értelemben vett vidéki gazdaságra vonatkozó intézkedéseket.** Az intézkedések listáját a Leader-kezdeményezés tapasztalatai alapján, és a helyi kezdeményezésen alapuló vidékfejlesztés iránti multiszektoriális igényre való tekintettel lehetne meghatározni.

A kutatás eredményeinek ismeretében javaslok, és egyben **a további kutatások céljaként nevesítem a három, általam lehatárolt klaszter 18 térségében:**

- Az uniós támogatási lehetőségek és források, valamint koncentráltan a vidékfejlesztési politika alkalmasságának (a problémák kezelésére, megoldására vonatkozóan), és eredményességének vizsgálatát (különös tekintettel a munkahely-teremtésre és megőrzésre, az alternatív jövedelemszerzési lehetőségekre és diverzifikációra, a humán erőforrás képzésére, adicionalitásra, hálózat-építésre stb.);
- Az agrár-munkanélküliség - regisztráción túlmutató - lehetőségek szerinti pontosabb meghatározását és számbavételét; az agrár-munkanélküliek karakterisztikáinak, állapotának, szándékainak, és a munkaerő-piacra történő aktív visszatérési esélyének feltérképezését; az érintett térségekben működő munkaügyi központok gyakorlati tapasztalatainak megismerését;
- A helyi fejlesztésekben érintett és érdekelt szereplők - önkormányzatok, civil szervezetek, lakosság, vállalkozások, gazdálkodók, kisebbség, fejlesztő csoportok stb. - valós gyakorlati igényeinek, elképzeléseinek, lehetőségeinek meghatározását;
- Hátrányos helyzetű, illetve jelentős mezőgazdasági foglalkoztatás-csökkenéssel jellemezhető vidéki térségek fejlesztésével, a szociális gazdaság megteremtésével/működtetésével kapcsolatos nemzetközi tapasztalatok megismerését, azok adaptálhatóságának vizsgálatát;
- Hatékony településközi, kistérségi és regionális szintű együttműködések lehetőségének, ösztönzésének, működtetésének feltárását;
- A mezőgazdaság szociális funkciójának fenntartását és érvényesítését lehetővé tevő - kölcsönös érdekeltségen, és nem segélyezésen alapuló - megoldásokat, azok kialakítását és feltételeit célzó vizsgálatokat.

Végső és összegző megállapításként, a kutatás és korábbi tapasztalataim alapján úgy látom, a helyi gazdaságfejlesztés/vidékfejlesztés **nehézségét az okozza, hogy piaci alapon működő folyamatokat szeretne befolyásolni, miközben ehhez sokszor szűkösek az eszközök.** A vidékfejlesztésnek - véleményem szerint - pontosan ezzel a kettősséggel kell megküzdenie, hiszen **a piaci automatizmusok, a gazdasági-, valamint a társadalmi elvárások, igények közötti feszültségeket próbálja lehetőség szerint csökkenteni, vagy akár megelőzni.** Hozzá teszem, mindez nem csupán jótékonyági kérdés, nem is csak egy igazságosabb társadalom felépítésének kérdése, hanem végső soron alapvető gazdasági szempont is. A szociális gondok kihatnak a gazdaság működésére, a rossz szociális környezet visszaveti a befektetési kedvet és lehetőségeket. **A hátrányos helyzetű vidéki térségek további elszegényedése, a vidéki szegények aluliskolázottsága, egészségügyi ellátásának elmaradottsága, általános marginalizálódása országos, sőt határokon átnyúló szociális konfliktussá is nőhet.**

Véleményem és a kutatás tapasztalatai alapján, **a vidékfejlesztés fogalmának meghatározásában első helyre a szociális, társadalmi okokat kellene helyezni,** mivel ez az a tényező, ami a vidékfejlesztést kiemelt fontosságúvá teszi. Ha végiggondoljuk, akkor a vidék nem ok nélkül kerül hátrányosabb helyzetbe a városokhoz képest, hanem azért, mert sokszor nem rendelkezik olyan tulajdonságokkal az adott térség (legyen szó akár a munkaerő kvalifikáltságáról, a rendelkezésre álló tőke nagyságáról, a földrajzi, gazdaságföldrajzi elhelyezkedéséről, a fizetőképes keresletről stb.), ami egy intenzív gazdasági versenyben életképpé tenné. Ezért mesterségesen, elsősorban támogatások útján igyekeznek életképpé tenni a leszakadó térségeket, de ez - pontosan a terület rossz gazdasági helyzete miatt - csakis a humán tényezők szempontjából lehet ésszerű. **Ezért, ezen humán tényezők mindig elsődleges szerepet kell hogy játsszanak a vidékfejlesztésben, és a gazdaság fejlesztését célzó beavatkozások csak az előbbi tényező függvényében juthatnak szerephez.** Ez különösen akkor értelmezhető, ha a tudásalapú társadalom, a tudásalapú gazdaság szemszögéből közelítjük meg a kérdéskört.

PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK

Könyvrészletek magyar nyelven

- **Ritter K.** (2008): A szaktanácsadás területei. pp. 43-47. In: Kozári J. (Szerk.): *Szaktanácsadás* (Elektronikus Tankönyv a HEFOP-3.3.1-P.-2004-06-0071/1.0 projekt keretében). Szeged: Szegedi Tudományegyetem
- **Ritter K.** (2008): Az új ismeretek adaptálásának és elterjedésének folyamat. pp. 84-92. In: Kozári J. (Szerk.): *Szaktanácsadás* (Elektronikus Tankönyv a HEFOP-3.3.1-P.-2004-06-0071/1.0 projekt keretében). Szeged: Szegedi Tudományegyetem
- **Ritter K.** (2008): A vidék és a mezőgazdaság szerepének átalakulása a vidékfejlesztési politika tükrében. In: Lengyel I. - Villányi L. (Szerk.): *Vidéki térségek gazdasági térvészésének dilemmái*. Gödöllő: SZIE GTK (Elfogadott és lektorált könyvrészlet - megjelenés alatt)
- **Ritter K.** (2008): Mezőgazdasági munkanélküliség és kistérségi egyenlőtlenségek Magyarországon. In: Lengyel I. - Villányi L. (Szerk.): *Vidéki térségek gazdasági térvészésének dilemmái*. Gödöllő: SZIE GTK (Elfogadott és lektorált könyvrészlet - megjelenés alatt)
- **Ritter K.** (2008): A mezőgazdasági munkanélküliség néhány területi aspektusa Magyarországon. In: Alpár V. - Kovács D. - Kulcsár L. (Szerk.): *Társadalom és gazdaság a XXI. század elején* (munkacím). Gödöllő: SZIE GTK Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola. (Elfogadott és lektorált tanulmány - megjelenés alatt)
- Hohl F. - Kovács D. - **Ritter K.** - Szlanyinka E. (2008): Óbánya turizmusa - Egy baranyai aprófalú lehetőségei és korlátai turizmusának fejlesztésére. In: Alpár V. - Kovács D. - Kulcsár L. (Szerk.): *Társadalom és gazdaság a XXI. század elején* (munkacím). Gödöllő: SZIE GTK Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola. (Elfogadott és lektorált tanulmány - megjelenés alatt)

Tudományos folyóiratban megjelent cikkek idegen nyelven

- **Ritter, K.** (2004): Role of agriculture in rural development in Hungary from the point of view of the integration process. *Eastern European Countryside* (10) pp. 137-154. ISSN 1232-8855
- **Ritter, K.** (2005): New method of approach to rural category. *Hungarian Agricultural Research* 14 (3) pp. 18-21. HU ISSN 1216-4526

Tudományos folyóiratban megjelent cikkek magyar nyelven

- **Ritter K.** (2000): Az Önkormányzati társulások a terület- és vidékfejlesztésben. *Comitatus X.* (1-2) pp. 72-84. ISSN 1215-315X
- **Ritter K.** (2000): Az Önkormányzati társulások, a településközi együttműködés jelentősége a terület- és vidékfejlesztésben. *Területi Statisztika* 40. (1). pp. 17-29. ISSN 0018-7828
- **Ritter K.** (2008): Agrár-munkanélküliség és a területi egyenlőtlenségek Magyarországon (Elfogadott és lektorált cikk - megjelenés alatt). *Bulletin of the Szent István University 2008*. Gödöllő: SZIE. ISSN 1586-4502

Tudományos idegen nyelvű konferencia előadások kiadványban megjelentetve

- **Ritter, K.** (2001): The role of the agriculture in rural development. pp. 303-307. In: *1st International Conference For Young Researchers*. Gödöllő: SZIE GTK. ISBN 963 9256 50 1
- **Ritter, K.** - Barkaszi, L. (2001): Rural Development in the EU. pp. 308-311. In: *1st International Conference For Young Researchers*. Gödöllő: SZIE GTK. ISBN 963 9256 50 1
- Ács, Sz. - Barkaszi, L. - **Ritter, K.** (2001): Organic farming an alternative for rural development. pp. 51-55. In: *1st International Conference For Young Researchers*. Gödöllő: SZIE GTK. ISBN 963 9256 50 1
- **Ritter, K.** - Kacz, K. (2001): Agriculture in rural development in Hungary. pp. 138-142. In: *XLIII. Georgikon Napok. Vidékfejlesztés - Környezetgazdálkodás - Mezőgazdaság*. I. kötet. Keszthely: Veszprémi Egyetem, Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar. ISBN 963 9096 78 4 Ö, ISBN 963 9096 79 2
- Kacz, K. - **Ritter, K.** (2001): Characteristics of the agricultural plant structure in the West-Pannonian Euregion. pp. 66-69. In: *Mladá Veda 2001*. Nyitra: Faculty of Economics and Management at SPU. ISBN 80-7137-971-9

- **Ritter, K.** (2003): The position of the extension services in „rural knowledge”. pp. 317-319. In: Kozári, J. (Szerk.): 16th European Seminar on Extension Education. Gödöllő: SZIE
- **Ritter, K.** (2004): Decreasing role of agriculture in rural employment and its impact on rural development in Hungary. p.198. In: *XI. World Congress of Rural Sociology: Globalisation, Risks and Resistance in rural economies and societies. Abstracts.* Trondheim: IRSA
- **Ritter, K.** (2004): Rural areas in Hungary, depressed by agricultural job-loss. p. 100. In: *Regions-Countryside-Environment 2004. Abstracts - Cd kiadvány.* Nyitra: Faculty of Economics and Management at SPU. ISBN 80-8069-437-0, ISBN 80-8069-438-9
- **Ritter, K.** (2005): Analyzing of Special Hungarian Micro-Regions From The Point of View of a New Rural Category. In: *XIth Congress of European Association of Agricultural Economists (The future of rural europe in the global agri-food system) - CD kiadvány.* Koppenhága: EAAE
- Hohl F. - Kovács D. - **Ritter K.** - Szlanyinka E. (2007): Óbánya - Altglashütte...Oldmine - The Case of Vulnerable „Traffic jam” Community and Rural Tourism. In: *New questions and challenges of rural Europe. Mobilities, Vulnerabilities and Sustainabilities. XXII. Congres of European Society for Rural Sociology.* Wageningen: ESRS (Megjelenés alatt) http://www.esrs2007.nl/dynamic/media/1/files/Program_-_WG_11.pdf

Tudományos magyar nyelvű konferencia előadások kiadványban megjelentetve

- **Ritter K.** (1999): Kistérségi együttműködések lehetséges szerepe a terület- és vidékfejlesztésben. pp. 60-69. In: Mokos B. (Szerk.): *Iffjúsági Vidékfejlesztési konferencia.* Gödöllő: GATE
- **Ritter K.** (1999): Önkormányzati társulások, településközi együttműködések jelentősége a terület- és vidékfejlesztésben. pp. 137-146. In: *VISION-2000 II. Az intézményrendszer helyzete és fejlesztése az agrárgazdaságban, az EU-csatlakozás tükrében.* III. kötet. Gödöllő: GATE
- **Ritter K.** (2000): Önkormányzati társulások, településközi együttműködések jelentősége a terület- és vidékfejlesztésben. pp. 52-57. In: *VII. Nemzetközi Agrárökonómiai Tudományos Napok - Régiók vidék- és mezőgazdaság fejlesztése.* 4. kötet. Gyöngyös: SZIE Gazdálkodási és Mezőgazdasági Főiskolai Kar. ISBN 963 9256 09 9ö, ISBN 963 9256 13 7
- **Ritter K.** (2000): Településmarketing - térségi marketing: önkormányzatok lehetséges szerepe egy térség gazdaságfejlesztésében, Gödöllő példáján keresztül. pp. 58-63. In: *VII. Nemzetközi Agrárökonómiai Tudományos Napok - Régiók vidék- és mezőgazdaság fejlesztése.* 4. kötet. Gyöngyös: SZIE Gazdálkodási és Mezőgazdasági Főiskolai Kar. ISBN 963 9256 09 9ö, ISBN 963 9256 13 7
- **Ritter K.** (2000): Agrárgazdaság a vidékfejlesztésben, vidékfejlesztés az agrárgazdaságban. pp. 134-138. In: *XLII. Georgikon Napok - Az agrár-termékpiacon és környezetük.* II. kötet. Keszthely: Veszprémi Egyetem, Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar. ISBN 963 9096 71 7 Ö, ISBN 963 9096 73 3
- **Ritter K.** (2000): Az agrárgazdaság és a vidékfejlesztés. pp. 113-118. In: *XXVIII. Óvári Tudományos Napok - Az élelmiszergazdaság fejlesztésének lehetőségei.* III. kötet. Mosonmagyaróvár: Nyugat-Magyarországi Egyetem, Mezőgazdaságtudományi Kar. ISSN 0237-9902
- **Ritter K.** (2000): Az agrárgazdaság és a vidékfejlesztés. pp. 166-172. In: *VISION-2000 III. A kooperáció, a koordináció és az integráció szerepe és lehetőségei az agrár és a vidéki gazdaságban.* I. kötet. Gödöllő: GATE
- **Ritter K.** (2000): Településmarketing - térségi marketing: önkormányzatok lehetséges szerepe egy térség gazdaságfejlesztésében. pp. 366-369. In: *VISION-2000 III. A kooperáció, a koordináció és az integráció szerepe és lehetőségei az agrár és a vidéki gazdaságban.* I. kötet. Gödöllő: GATE
- Bódi F. - **Ritter K.** (2000): Szociális ellátórendszerek és a humán erőforrás helyzete a vidéki Magyarországon. p. 74. In: *Abstracts of the XIVth Congress of the International Association of Agricultural Medicine and Rural Health.* Pécs: Pécsi Orvostudományi Egyetem
- **Ritter K.** (2001): Településmarketing a térségi gazdaságfejlesztésben. pp. 100-101. In: *Kihívások az európai csatlakozás küszöbén, különös tekintettel a területfejlesztési, közlekedési és infrastrukturális problémákra.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem
- **Ritter K.** (2001): Jövedelem-befolyásoló tényezők vidéken. pp. 143-147. In: *XLIII. Georgikon Napok - Vidékfejlesztés - Környezetgazdálkodás - Mezőgazdaság.* I. kötet. Keszthely: Veszprémi Egyetem, Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar. ISBN 963 9096 78 4 Ö, ISBN 963 9096 79 2

- **Ritter K.** (2002): Tudásmenedzsment a területfejlesztésben. pp. 185-191. In: *VIII. Nemzetközi Agrárökonómiai Tudományos Napok - A mezőgazdasági termelés és erőforrás hasznosítás ökonómiája*. 3. kötet. Gyöngyös: SZIE Gazdálkodási és Mezőgazdasági Főiskolai Kar. ISBN 963 9256 75 7ö, ISBN 963 9256 88 9
- **Ritter K.** (2003): Tudás a vidékfejlesztésben. pp. 296-301. In: *II. Erdei Ferenc Tudományos konferencia*. II. kötet. Kecskemét: Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar. ISBN 963 7294 46 Ö, ISBN 963 7294 48 1
- **Ritter K.** - Hohl F. (2004): Óbánya, a magyar Svájc. Turizmusmarketing, mint a településfejlesztés eszköze. In: *I. Soproni Nemzetközi Turizmusmarketing Konferencia* - CD kiadvány. Sopron: Nyugat-Magyarországi Egyetem KTK. ISBN 963 9364 46 0
- **Ritter K.** (2004): A tudás - mint felhasználható erőforrás - és menedzselése a vidékfejlesztési folyamatokban. In: *Within the European Union* - CD kiadvány. Mosonmagyaróvár: Nyugat-Magyarországi Egyetem, Mezőgazdaságtudományi Kar. ISBN 963 9364 39 8
- **Ritter K.** (2007): Agrár-munkanélküliség és a területi egyenlőtlenségek Magyarországon. In: *Tradíció és Innováció. Nemzetközi tudományos konferencia* - CD kiadvány. Gödöllő: SZIE. ISBN 978-963-9483-85-9

Kutatási jelentések, tanulmányok

- **Ritter K.** et al. (1998): A Gödöllő környéki és Galga menti kistérség térségfejlesztési koncepciója. Gödöllő: GATE
- **Ritter K.** et al. (1999): Zempléni Regionális Fejlesztési Társulás Agrárstruktúra és Vidékfejlesztési Programja. Bodrogkeresztúr: Zempléni Regionális Fejlesztési Társulás
- **Ritter K.** et al. (2001): Rural Development Plan for Buják Region (TCP/HUN/8921 FAO project). Gödöllő: SZIE
- **Ritter K.** et al. (2002): A Bujáki régió erdő- és vidékfejlesztési tervének projekt-vizsgálata. Kiegészítő tanulmány a Bujáki régió erdő- és vidékfejlesztési tervéhez (TCP/HUN/8921 FAO project). Budapest: FAO Közép- és Kelet-Európai Alregionális Hivatal
- Hohl F. - Kovács D. - **Ritter K.** - Szlanyinka E. (2004): Óbánya - Helyzetelemzés és javaslat (Turisztikai szempontú helyzetelemzés és stratégia alkotás Óbánya önkormányzatának megbízásából). Gödöllő: SZIE Vidéki Turizmus Tanszék
- **Ritter K et al.** (2006): Tanulmány az AVOP program működéséről. (Az Európai Unió és a Magyar Köztársaság Kormánya támogatásával, a Nemzeti Fejlesztési Terv Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programja keretében, az FVM AVOP Irányítóhatóság Főosztály megbízásából. Projektszám: AVOP-4.1.2.-2006-02-0003/1.) Gödöllő: SZIE